

ცფილისის ქართულ სცენარულ ცენტრის გამოცემა № 2.

სამაჰმადიანო საქართველო

ნიუთ ბარტი

ილია ჭავჭავაძე

ჰეტრო ემიგრაციის

მთელი შემოსავალი გადაიღება აქარლების სასარგებლოდ

ცფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტ. „ცხოვრება გაბაევის ქუჩა, № 4.

1915

სამაჰმადიანო საქართველო

35096

ნიკო შატრი

ილია ჭავჭავაძე

ჰეტრო უნივერსილი

მთელი შემოსავალი გადაეცემა საქართველოს სასარგებლოდ

ტფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტ. „ცხოვრება გაბაევის ქუჩა, № 4.

1915

წინასიტყვაობა.

სამართლიანი შიში, რომელიც ქართულ საზოგადოებაში აჭარის საკითხმა გამოიწვია, გვაიძულებს გავითვალისწინოთ ყოველივე რაც ამ საკითხის გარშემოთქმულა და გაკეთებულა. ამ 38 წლის წინეთ ქართულ საზოგადოებას ერთხელ უკვე ჰქონდა დასმული ეს საკითხი, თითქმის ისეთივე სიმწვავეით, როგორც ახლა. მაშინაც როგორც ახლა ჟურნალ-გაზეთები უმთავრეს ყურადღებას მაჰმადიან საქართველოს მდგომარეობას აქცევდენ და თანამედროვე წერილებს დღესაც არ დაუკარგავთ. საჭირობოროტო ხასიათი. მკაფიოდ იყო დასმული საკითხი „ძმამისთვისა შავი დღისთვისაო“ და ყველა აღიარებდა საჭიროა ეხლავე შველა, როგორც ეკონომიური ისე სულიერიო. საჭიროა დავიახლოვოთ ჩვენი მოძმენი და გულგრილად ნუ ვუყურებთ... „როგორ თრთის და იკრუნჩხება შიშველი ბავშვი სიცივისაგან, როგორ უკვდება იგი კალთაში შიმშილისაგან ძუძუ გამომშრალ დედას; როგორ ტყის ნადირივით დაძრწის დამშეული მამა, იმედდანთქმული, რომ რითიმე მიეშველოს შიმშილასაგან სულთ მობრძავ ოჯახს“.

სამწუხაროდ ეს მოწოდება ვრცელდებოდა მხოლოდ ინტელიგენციაში და შეძრებულ ხალხში, მის სისრულეში მოსაყვანად კი საჭირო იყო გავრცელება ამ აზრისა ფართო მასაში, რათა იქ, ერის გულის სიღრმეში, აღმოხეტქილიყო სურვილი ტანჯული მოძმეს დახმარებისა. მხოლოდ მაშინ შესაძლებელი გახდებოდა სრული დახმარების გაწევა და ძმური ნუგეშით მაჰმადიანი ქართველის დაახლოვება.

დღესაც ჩვენ ამავე პირობებში ვიმყოფებით. მართალია ჩვენ არა გვყავს ძლიერი ბურჟუაზია, მაგრამ ყოველთვის ძლიერია მთლიანი ერი. საჭიროა მხოლოდ მათმა მებაიახტრეებმა რაც შეიძლება ფართოდ გაავრცელონ ხალხში თავისი აზრები და გეგმა.

ამ მიზნით ვსცემთ ჩვენ დღეს პირველ წიგნაკს „ივერიი“-დან ამოკრეფილ წერილებისა და ვეცდებით ნელ-ნელ გამოვცეთ ყოველივე რაც შეეხება მაჰმადიან საქართველოს, უბრალო ჟურნალურ წერილებიდან, თარგმნილ მეცნიერულ ნიწარმოებებამდე. დღეს ჩვენ იძულებული ვართ გამოვცეთ წიგნაკი მცირეოდენი რიცხვით და საკმაოდ დიდი ფასიც დავადოთ. მაგრამ ბედნიერი ვიქნებით, როდესაც შევძლებთ შემოსავლს შეუმცირებლად წიგნაკი 5 ჯერ და 6 ჯერ ნაკლებ ფასებში გამოვსცეთ, რადგანაც ეს უტყუარი მაჩვენებელი იქნება, რომ ხალხი დაინტერესდა საკითხით და შესაძლებელი გახდება დასაბუთი მიზანის განხორციელება.

აგაღმეიქოსი ნიკო მარში სამჰეაღიანო საქართვი- ლოში.

მდინარე ჭოროხის ბასეინში, და არა რიონზე, მოსახლეობდა, როგოც სჩანს, ტომი რომელმაც შეჰქმნა ძველი კოლხიდა, დასავლეთ ევროპაში ცნობილი ბერძენთა პოპულიარულ გადმოცემათა საშუალებით. ამავე მდინარის მიდამოებს საზღვრავს უძველესი სამშობლო ივერთა, ანუ ტიბარენთა, რომელთ ეპონიმიური წარმომადგენელი ბიბლიურ შობათა-აღრიცხვაში თუბალის სახელით არის მოხსენებული. ესენი არიან პირველი წარმომადგენელნი იაფეტურ ხალხთა ჯგუფებისა დასავლეთში და მათი ბედის მოზიარე კლარჯეთი, მტკიცედ შეკავშირებული ტაოსთან, ისტორიული ცხოვრების გარიჟრაჟზე, წარმომადგენენ თუბალ-კაინთა ანუ ივერი-ჭანურ მოსახლეობას, მონათესავეს ქართველისა ანუ ქართველთა ტომისა.

ამ ქვეყანამ სხვა-და-სხვა პოლიტიკური ცვლილება განიცადა: ხან პონტოს სამეფოს ნაწილს შეადგენდა, ხან რომის პროვინცია იყო, ხან ბიზანტიის შორეული სანაპირო, სპარსეთ-ბიზანტიის ომებში ძალა-უნებურად მოწაწილე. ეს პოლიტიკური განცდა არ წარმომადგენს სერიოზულ და ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესს. ამ ქვეყნის გარეშე-პოლიტიკური ცხოვრების განვითარებას და ძლევამოსილ სამეფოთა უფლება-გავლენის შეცვლა-შემცირებასთან ერთად, მიმდინარეობდა შინაგანი ცხოვრება, კულტურული და ძირითადი გარდაქმნა ცხოვრების წყობილებისა და მოსახლეობის ეთნიური შემადგენლობის ფორმათა შეცვლა. მაგრამ ამ ფრიად საგულისხმიერო და ცხოველი ისტორიული პრობლემის გამორკვევა ამაო

სურვილი იქნება იმ ისტორიულ ძეგლების მიხედვით, რომლებზედაც ჩვეულებრივად შენდება ეგრედ წოდებული მსოფლიო ისტორია.

ამ კუთხის ორგანიული და რეალი ისტორიით, სერიოზული და ხანგრძლივი ისტორიული პროცესებით აიხსნება ის მოვლენა, რომ ეს ტომი იაფეტურ მოდემის თუბალ-კაინის ჯგუფიდან გარდაიქმნის სომხურ ტომად; სომხურიდან ისევ იაფეტიდებად, მხოლოდ ქართველებად და ქართველი ტომი კი—ოსმალოდ.

ქართველების ოსმალოებად გადაშენება—ეს უკანასკნელი ხანა მხარის ცხოვრებისა, უკვე საკმარისად არის შემოწმებული. გაოსმალების პროცესმა განვლო სამი ხანა. პოლიტიკური შესისხლხორცება ოსმალეთის სახელმწიფოებრივ ორგანიზმში, სარწმუნოებრივი გარდაქმნა—მოქცევა ისლამზე, რაც მაოლოდ XIII-XIX ს. ს. დამთავრდა, და ლინგვისტიური ხანა, რომელიც საკმაოდ ადრე დაიწყო, ჯერაკ არ დასრულებულა და ახალი ისტორიული ფაქტორების გამო საეჭვოა როდისმე დამთავდესო.

რასაც სომხეთის ისტორიისათვის წარმოადგენს ქალაქი ანისი, იმაზედ ბევრად მეტ მნიშვნელობას წარმოადგენს საქართველოს პოლიტიკური და განსაკუთრებით კულტურული ისტორიისთვის ტაო-კლარჯეთის ნანგრევები. ტაო-კლარჯეთის სიძველენი ანისის სიძველეებსავე იაშკარად არ სჩანან, მაგრამ ტაო-კლარჯეთის გულს შეუძლიან გადაგვიხსნას არქეოლოგიური მასალები არა მარტო ქართველთა კოლონიზაციის ხანისა ან და წინამორბედ სომეხთა ჩამოსახლებისა და თუბალ-კაინთა გვიანი სახელმწიფოებრივობისა ივერი-ქანების ძველის-ძველი კულტურის ხანისა, რომელთანაც შეკავშირებულია, როგორც მეტალურგიის განვითარება თუბალ-კაინებსა და ხალიბებს შორის, ისე კოლხეთის სიძლიერე, რამაც შექმნა თქმულება „ოქროს მატყლოვანი ვერძის“

შესახებ:

„მხოლოდ კონიექტურათა ანუ ტრადიციათა წყვედი-
ადში ბრწყინავს კოლხეთის სიმდიდრე, ნამდვილი ისტო-
რია კი წარმოადგენს უხეშ ზნეთა და უკიდურესი სიღა-
რიბის სურათს“, ეს მოხდენილად წარმოთქმული აზრი
გიბბონისა უფრო ჰმოწმობს ენის ფერადობას ვიდრე სა-
ქართველოს რეალი ისტორიის ცოდნას. ტაო-კლარჯეთის
გულში ჩამალული არქეოლოგიური მასალები საჭიროა
არა ამ გვარ ისტორიული ხანის დასამტკიცებლად, არა-
მედ მისი რეალების ცხადსაყოფელად და ხელშესახებად.

გავკადნიერდები და ვიტყვი, რომ ეს მასალა დიდი
ხანია მეცნიერების ხელში იქმნებოდა, კავკასიაში მთავრო-
ბა და ეროვნული სკოლა სხვა ნიადაგზე, რომ ყოფი-
ლიყო დაყენებული. ეს სკოლა წლიდან-წლამდე ჰქმნის
გარეგნული კულტურის მატარებელ ხალხს, რომელსაც
შეუძლია მხოლოდ მონურად შეითვისოს უნიადაგო მზა-
მზარეული ფორმულები და სხვა და სხვა შაბლონები,—
სხვების ცხოვრებისა და აზროვნების ნაყოფი; იმას არ
შეუძლია შეჰქმნას მოღვაწეები ღრმა მეცნიერული კვლევა
ძიებისათვის, არც საკმაოდ შეიარაღებული მეომრები,
თავისუფალი შემოქმედების ასპარეზზე სამუშაოდ, ცხოვ-
რების რეალი ინტერესების დასაკმაყოფილებლად. მატე-
რიალური და სულიერი ცხოვრების შესაქმნელად.

აჭარა, ქობულეთი და კინცრიშის მაზრა.

ივერია 1879 წ. № 2.

ყოველ მხრიდამ ისმის რომ ჩვენი მოძმენი—აჭარელები და ქობულეთელები ძალიან ცუდს მდგომარეობაში არიან და ნუგეშსაც ჯერ აქამომდე არსაიღამ მოელიან. წარსულმა ომებმა თუმცა ყველას მიაყენა აუცილებელი ზარალი, მაგრამ აჭარა და ქობულეთი ყველაზედ მომეტებულად დაისაჯა. ამას ეჭვი არ უნდა: აჭარა და ქობულეთი ომის მოედნად გახდა ბედმა. იქ იდგა ცალკე რუსის ჯარი და ცალკე ოსმალისი. ჯარების დგომა, ნამეტნავად ერთი ერთმანეთზედ სამტროდ გალაშქრებულებისა, რასაკვირველია, კეთილს არ დააყრიდა ხალხს საზოგადოდ და უფრო იმ ხალხს საკუთრივ, რომლის მამულშიაც ჯარები იდგა და რომლის ბედი წინადავე არვინ იცოდა ვის ჩაუვარდებოდა ხელში. ამიტომაც აშკარაა, არც რუსი გაუფრთხილდებოდა ხალხის სიკეთესა და არც ოსმალს; არც რუსი მოიქცევოდა გულმტკივნეულად და არც თათარი „დროების“ № 32 კარგა ცხოვლად არის აწერილი გ. წერეთლისაგან ის საცოდავობა, რასაც წარმოადგენდა ქობულეთი ომის დროს და ომის მერმედაც ჩვენ დააწმუნებული ვართ, რომ არამც თუ გადამეტებულია, რასაც გ. წერეთელი გვაუწყებს, არამედ იმის ნატამალიც არ უნდა იყოს, რაც საცოდავობა აჭარას და ქობულეთს მიაღვა ომის გამო. აოხრება ტყეებისა და მინდვრებისა, წვა და ბუგვა სოფლებისა, დაწიოკება ხალხისა, გარდახვეწა ზარ-დაცემულთა მცხოვრებთა, ამის გამო წარამარად დაღუპვა ხალხის ქონებისა, რომლის წაღებაც თან არ შეიძლებოდა, უხვნელ-უთესავად დარჩომა,

ბოლოს სიკვდილი და სისხლის ღვრა—ესენი სულ იმის-
თანა თვისების უბედურობაა, რომელიც დიდხანს გაჰსწევს
და დიდხანს იქნება საგრძნობელი, თუ მთავრობა ეხლავე-
ხელს არ შეუწყობს ხალხსა, არ დააკვირდება მის აწინ-
დელს მდგომარეობას, არ მიეშველება ფულით, თუ სხვა
ლონისძიებითა და თუ დროებით მაინც არ ამოუშვა იმ
მოვალეობისაგან, რომელიც ხაზინის ინტერესს შეადგენს.
ეს უკანასკნელი მაინც აუცილებელი საჭიროებაა ქობუ-
ლეთის და აჭარისათვის. თუ მთავრობას ჰსურს დაანახვოს
ხალხსა თავისი უკეთესი მხარე, რომლითაც იგი მართლა
და სანატრელია ყოველის კაცისათვის, სახელდობრ,
ის მხარე, რომლითაც სახელმწიფო თავის უწმინდაესს
მოვალეობად უნდა აღიარებდეს ხალხის შველას, ყოველ-
თვის და გაჭირვების დროს ხომ უფრო, მის კეთილ-დღე-
ობისათვის წადილს, მზრუნველობას და მხურვალე გულ-
დადებას,—და ამ შემთხვევაში ზოგვა და ძუნწობა სა-
ბოლოოდ საქმის წახდენაა და ლალატი სახელმწიფო საქ-
მისა. ეგ შველა და ხელ უხვობა სახელმწიფოსი მით უფ-
რო არის სასარგებლო, რომ თვითონ სახელმწიფო არას-
ფერს დაჰკარგავს: ხალხი ფეხზედ წარმომდგარი უფრო
უკეთესი ღონეა სახელმწიფოსათვის, ვიდრე დავრდომილი
და სულით და ხორციით გათახსირებული; მარტო გულ-
მოგებული და ფეხ-გამაგრებული ხალხია უშრეტი წყარო
სახელმწიფოს სიმდიდრისა და ძალისა. აქ ყოველივე შე-
საწირავი, ყოველივე სანთელ-საკმელი გზას იპოვის, გლე-
ხისა არ იყოს, და სახელმწიფოს გარდამატებით დაუბ-
რუნდება. ჩვენდა სამწუხაროდ, ისმის, რომ ეს სანატრელი
სხარე მთავრობისა ფეხ-ადგმული არ არის ჯერ აჭარასა
და ქობულეთში, თუმცა მოხელეთა შორის იმისთანა
პატიოსანი და ხალხის გულშემმატკივარი კაციც არის
სხვათა შორის, როგორც თავ. გრიგოლ გურიელი. მაგრამ
ხომ მოგეხსენებათ, ერთის მერცხლის ჭიკჭიკი გაზაფხულს

არ მოიყვანს....

ნამეტნავად კინტრიშის მაზრაა თურმე საშინელს ყოფაში და გაჭირებაში. რომ მართლა იგი ყოფა და გაჭირება საშინელია მარტო ის ამტკიცებს, რომ თვითონ მთავრობას საჭიროდ დაუნახავს იმისი გამოცხადება საქვეყნოდ. ვინ არ იცის რომ ამისთანა ამბების გამოცხადება მთავრობას ყოველთვის ეძნელება და ემძიმება ხოლმე, ჰსჩანს მართლა დიდი უბედურობა უნდა ტრიალებდეს კინტრიშის მაზრაში, რომ მთავრობა იძულებულ იქმნა ეგ უბედურება ყველასათვის ეუწყებინა. მთავრობა მიჰშველვებია კიდევ გაჭირებულს ხალხს, მაგრამაო იგი შველა საკმარისი არ არისო. ჩვენ ეს არ გვესმის? რატომ იმდენად არ მიჰშველვებიან, რამოდენადაც საკმარისია? რაო, სახელმწიფოს იმოდენა ღონე აღარა აქვს, თუ სხვა რამ მიზეზია. განა ამისთანა შემთხვევაში, უღონობის გარდა სხვა რამ მიზეზიც შეიძლება რომ იყოს! უღონობა კიდევ ჭკვაში მოსასვლელი არ არის: სახელმწიფოსათვის ერთის მაზრის შენახვა, თუნდ მთელს წელიწადს, წვეთია ზღვისათვის. ვფიქრობთ და ვერ მოგვიფიქრნია რით ავსხნათ ეგ ნამცეცების მიწვდა, როცა ხალხი ერთის მთელის მაზრისა შიშველ-ტიტველი, მშიერ-მწყურვალნი თვის გარეშემო ჯოჯოხეთსა ჰგრძნობს. ან სულ ჰო, ან სულ არა. აქ ორ წყალშუა დგომა უადგილოა და ამაზედ მეტიც—თუ სწორეს გვათქმევინებთ...

ჩვენ ამითი იმისი თქმა კი არ გვინდა, რომ რაკი მთავრობა ამისთანებში მოვალე და ყოვლად შემძლებელი ღონე, ჩვენ გულ-ხელი დავიკრიფოთ და გულ-გრილად ვუყუროთ ჩვენის ძმების უბედურებას; გულ-გრილად და თუნდა ცარიელის გულის ტკივილითაც შევეყუროდეთ როგორ თრთის და იკრუნჩხება შიშველი ბავშვი სიცივისაგან, როგორ უკვდება იგი კალთაში შიმშილისაგან ძუძუ გამშრალს დედას; როგორ ტყის ნადირსავით დაძრწის.

ღონე მიხდილი დამშეული მამა, იმედ დანთქმული რომ-
რითიმე მიეშველოს შიმშილისაგან სულთ მობრძავს ოჯახ-
სა. გარბის ამ ოჯახიდან შორს, რომ თავისის თვალით
არ დაინახოს გულსაკლავი სურათი კარზედ მოდგომილის
სულთა-მხუთავისა, არ დაინახოს თავისის ცოლის, თავი-
სის შვილის, თავისის ძმის, დის, თვისის და ტომის სასო-
წარკვეთილი ყოფა, არ გაიგონოს თავისის ყურით ამაო
ძახილი ცოლისა: „კაცო, გვიშველე, ვიხოცებით,“ საცოდა-
ვი კნაილი ბავშვისა: „მამავ პური“... „მამავ პური“... გარბის
თვითონაც დამწვარი და დადაგული შიმშილისაგან, გარბის
შორს, შორს... გარბის და ჰგრძნობს, რომ სამუდამოდ ეცლე-
ბა ხელიდამ ყოველივე ის, რისთვისაც ჰსცხოვრობდა, რის-
თვისაც სულდგმულობდა, რისთვისაც იხრწოდა, ყოველივე
ის, რაც მისთვის ყველაზედ უძვირფასესია... ჰგრძნობს და
გულს უბზარავს მწვავე ტკივილი, სასოწარკვეთილებისა,
უიმედობისა და უღონობისა. ან არა და დგას ამ საშინე-
ლის სურათის წინ უღონო, უილაჯო, თვალეზ ჩაცვივებული,
ნაწლებ ამომწვარი შიმშილისაგან, დგას და უყურებს
რომ თვალ წინ უკვდება ცოლი, უკვდება შვილი, უყუ-
რებს და იწვის, იდაგვის რომ არსაიღამ ხსნა არ არის,
არსაიღამ შველა. და თუ რამ ნუგეში აქვს, ეგ ის ნუგე-
შია რომ მეც შიმშილი დღესა თუ ხვალე ამომხდის და-
უძლურებულს სულსო და ჩემს ცოლ-შვილს საიქიოს შე-
ვეყრებიო..... იცით მერე ამისთანა ყოფა რა ტანჯვაა
ნამეტნავად მაშინ, როცა ხედავ, რომ გარშამო, მთელი
მაზრა, ათას-ათასი ღვთის-კეოძი ადამიანი წივის, კივის:
„გვიშველეთ, შიშვლები, მშივრები ვიხოცებითო!“ ეგ
მთელი ჯოჯოხეთია, მთელი!...

აბა ახლა წარმოიდგინეთ ეს ჯოჯოხეთი რამოდენ-
ნად გაძლიერებული უნდა იყოს იმ კაცის გულში, რომე-
ლიც მაგ ყოფაშია ჩავარდნილი და გვერდთ ხედავს თა-
ვის ძმას, რომელსაც შველა ცოტად თუ ბევრად შეუ-

ძლიან და არ შველის. ქართველობავ, ნუ იქ მაგ სამარ-
ცხვინო საქმეს..... ხელი გაუწოდე შენს ძმებსა და დებ-
სა, რომელნიც დღემდინ შენთვის დაკარგულნი იყვნენ და
რომელნიც დღეს შენთანვე მოვიდნენ! შევეწვივნეთ რითაც
შეგვიძლიან, ფულით, საქმლით, საცმლით, ხორავით! ამას
ითხოვს ყველასაგან საზოგადოდ კაცთ-მოყვარეობა და
ჩვენთვის კი საკუთრად ზნეობითი მოვალეობაც ძმისა
ძმის-წინაშე. შევეწვიოთ და ვაჩვენოთ ქვეყანას რომ კაცთ-
მოყვარეობა ჩვენი თვისებაც არის, ვაჩვენოთ, რომ ძმათა
სიყვარული ჩვენშიაც ისე ყოვლად შემძლებელია, როგორც
სხვაგან, ვაჩვენოთ რომ ჭირში ჩვენც ვიცით დახმარება,
ვაჩვენოთ რომ ძმობა, ერთუერთობა, ერთმანეთის შველა
და გატანა—უქმი სიტყვა არ არის ქართველობისათვის!...
აქ უკან დახევა სირცხვილია ყველასათვის და ჩვენთვის
ზომ სირცხვილზედ მეტიც .. ჩვენ გაჭირებულების ძმები
ვართ, ძმები!... ეს არას დროს და არას შემთხვევაში არ
უნდა დაივიწყოს ქართველობამ... ამ ძმობაში ვამოიკვანდა
ჩვენი ბედი, ამ ძმობამ ჩვენის ბედნიერების კვირტი უნდა
ვამოიტანოს. ქართველობავ, ჩვენი უწმინდაესი ვალია,
უნდა მივეშველნეთ!..... ლარობნი ვართო ვიძახით, მაგრამ
ქვეყანაზედ მატრო ლარობმა იცის, რა არის შველა, რა
არის ძმობა გაჭირებაში.

ამიტომაც უფრო იმედი გვაქვს, რომ ყოველისფერო
ში გულ-უხვი ქართველი, ქველის საქმეში უფრო გულ-
უხვობას გაჰსწევს და არ დაიზარებს გაჭირებულ ძმათა-
თვის შესაწირავს.

აბა, ქართველობავ, ეხლა შენ იცი როგორ დაანა-
ხვებ თავს შენს ახლად შემოერთებულს ძმებსა! ეხლა შენ
იცი როგორ დაუმტკიცებ ქვეყანას მამა-პაპათ ანდერძს:
ძმა ძმისთვისა და შავ დღისთვისაო! ეხლა გამოჩნდება,
ეს ანდერძი შენთვის ცარიელი სიტყვაა, თუ სავსე საქ-
მეა!... ეხლა გამოჩნდება, შენ მარტო დღევანდელს

დღეზედ ხარ მიბმული, თუ ხვალისათვისაც ჰსწუხ და ჰფიქრობ!...

ყოველივე ეს უბედურობა, რომელიც თავს დაჰსცემია აჭარა-ქობულეთს და მისი უნუგეშოდ ყოფნა დიდს განსაცდელში ჰყრის ახლად შემოერთებულ ქვეყნის მცხოვრებელთა რუსულ გაზეთში „Голос“—ში დაბეჭდილი იყო კორესპონდენცია და მერე, სხვა გაზეთებშიაც გადაბეჭდილი, რომ აჭარლები აყრას ჰფიქრობენ და ოსმალეთში გადასახლებასო. ამის მიზეზი იცის, როგორც ეტყობა კორესპონდენტმა, მაგრამ გამჟღავნება მისი „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ვერ მოუხერხებია. რუსული გაზეთები აი ამბობენ, რომ ხალხის აყრა და ჩვენიდამ გადასახლება ოსმალეთში ასეთი მძიმე და ღირსშესანიშნავი ამბავია, რომ აი დამალვა ნამდვილის მიზეზისა ცოდვა არისო და დიდი დანაშაულიაო სახელმწიფოს წინაშეო. ჩვენც ამ აზრისა ვართ, მაგრამ რას იქ? . . .

. თუ მართლა აჭარა აიყრება და გადასახლდება საკვირველი რამ იქნება თუ შენც იტყვი, მკითხველო! ხალხი რად უნდა მიიზიდებოდეს ოსმალეთში? მერე როგორ? ხავის მამა-პაპეულს ბინას, სახლს, კარს, მამულს-დედულს, მამათა-სალოცავს, მამათა-საფლავს—სულ ყველაფერზედ ხელს უნდა იღებდეს ხალხი და ოსმალეთში მიდიოდეს, გაგონილა!... საკვირველი ამბავია!... ნუ თუ რაც უნდა იყოს, რუსეთის ხელში ყოფნა არ უნდა ერჩივნოს, ვიდრე ოსმალეთის ხელში? ნუ თუ ხალხი ჰსტოვებს ყველაფერს, რაც კი მისთვის ძვირ-ფასია, ჰსტოვებს—ვიმეორებთ—მამულს, დედულს, სახლ-კარს, ადგილს საცა დაიბადა, საცა გაიზარდა, საცა უმარხია დედა, მამა, ძმა—და მიდის სად? ოსმალეთში . . . ? . . . რაო; რა ამბავია? მოჩვენებაა შეშინებულის გონებისა, თუ მართლა მართალი ამბავია!

რად მირბის ხალხი, მერე როგორ მირბის? ვიძიებო—
სულ ყველაფერს ჰსტოვებს რისთვისაც კაცი თავს იკლავს.
ხოლმე მთელი თავის დღენი, რისთვისაც ზრუნავს დაბა-
დების დღიდანვე, რისთვისაც იღვწის და ამ წუთი-სოფ-
ლის ტანჯვას ითმენს, რაც უყვარს, რასაც შეჰსტრფის,
რასაც შეჰხარის, რასაც დღესასწაულობს—დიალ ჰსტო-
ვებს და მიდის სად? ოსმალეთში!...

ეს რა ამბავია, რა ამბავია!... ადამიანი კიდევ ადა-
მიანია ქვეყანაზედ, თუ განადირდა, გამხეცდა, რომ
გვერდთ ადამიანს ველარ იყენებს, ველარ იშვინებს, ველარ
ითვისებს! ხალხი თავის ათას-წლობით დამკვიდრებულ
ბინილამ იშლება და მიდისო... ეს დაუჯერებელი, ტვინის
შემარყევი ამბავი მხოლოდ მაშინ შეიძლება მოხდეს, რო-
ცა ხალხს ეტყვიან: ან აქ სიკვდილი, ან იქ სიცოცხლეო.
სხვა არა მიზეზს არ შეუძლიან ხალხს ასე თავი გამოამე-
ტებინოს, ასე ხელი ააღებინოს თავის ბინაზედ, თავის
შამულზედ, თავის დედულზედ და გარდახვეწოს ვინ იცის
საით... რამ მიიყვანა საქმე აქამდის, ამ განწირულე-
ბამდე ამ სასოწარკვეთილებამდე? რამ და იმანაო,
ამბობენ ყველგან, რომ ამ ახლად შემოვრთე-
ბულ ქვეყანას კალიასავით მიესია თურმე ყველა
კალიაზედ უფრო მსუნავი, უფრო ხარბი, უფრო გაუმაძ-
ლარი წვრილი ჩინოვნიკობა. რაოდენიმე კაცის გარდა,
ასეთები არიან თურმე დანარჩენები, რომ როცა იმათს
ამბავს ლაპარაკობენ, თმა ყალბყედ დგება. ამათ შორის
საცა გმოგდებული სამსახურიდამ კაცი იყო თურმე, საცა
გამოუსადეგი უხეირო, თავზედ-ხელაღებული იყო, იმ ახალ
ქვეყნებში მოხელეობა მიიღო. აბა რა კეთილს დააყრიან
ხალხს? აბა რა მხრით დაანახებენ ისინი რუსის მთავრო-
ბასა, რუსის მმართველობასა? არავის ეჭვი არა აქვს, რომ
თუ ეს სამარცხვინო საქმე მოხდა, და აჭარა გადასახლდა,
ბრალი იმათ უნდა დაედოთ, ვინც მოხელეთაგანი აქამ-
დინ მიიყვანს საქმეს...

ოსმალოს საქართველო

სახელოვანის თამარ მეფის შემდეგ მთელის ექვსასის წლის განმავლობაში აუარებელმა მტრის შემოსევამ დაასუსტა ჩვენი შინაგანი ერთობა, ერთმთავრობა და დაჰყო საქართველო ნაწილ-ნაწილად. ჩვენი დამდაბლება, ჩვენი მიწასთან გასწორება, ჩვენი ქელვა ამ დაყობიდამ დაიწყო. ჩვენ ერთის დიადის ოჯახის შვილნი, ერთის სისხლისა და ხორცისანი, ურთიერთის ძმები განვშორდით ერთმანეთსა და ეს მშვენიერი საქართველო, ერთობით ძლიერი; დაირღვა, დასუსტდა. შევიქენით ურთიერთის მოპირდაპირედ, ძმები ერთმანეთის მტრად გადავიქეციეთ, ვკიშპობდით, ძმა ძმასა ვხოცდით და ამაში დაილია კიდევ ძლიერი სული საქართველოსი. დაიყო საქართველო სამეფოდ (ქართლი, კახეთი, იმერეთი) და სამთავროებად (საათაბაგო, ოდიშ-ლეჩხუმი ანუ სამეგრელო, გურია, სვანეთი და აფხაზეთი.) იმოდენა ღვაწლი მამა-პაპათა საქართველოს ნაწილების შეერთებისათვის, იმოდენა სისხლი, ვახტანგ გორგასლანიდამ დავით აღმაშენებლამდე დაღვრილი ქართველთა ერთობისათვის და დასასრულთვით ამ ერთობის დამკვიდრება ჩვენის სასიქადულო თამარ მეფისაგან;—ეს დიადი შრომა და ღვაწლი ისტორიული გაუქმდა და გაუქარწყლდა საქართველოს ერსა უწყალო ბედის ბრუნვითა. წასრულს საუკუნემდე ვიყავით ესე ერთმანეთს მოშორებულნი. ხოლო ამ დროდამ იწყება ხელახლად ღვაწლი და მეცადინეობა დარღვეულთა ნაწილთა შეერთებისათვის. ქართლ-კახეთი შეერთდა მეფე ერეკლე II დროს. იმერეთსაც სურდა შემოერთება და სთხოვდა მეფეს ერეკლეს იმერეთის სამეფოს მიღებას,

მაგრამ მეფე ერეკლემ უარ-ჰყო თხოვნა იგი, „ჩემს შვილს როგორ გამოვწირავო“. მაინც და მაინც შეჰსდგა შეკრულობის კავშირი მეფეთ-მეფის საქართველოსა, ესე იგი, ქართლ-კახეთისა, იმერთა მეფისა, და მთავართა ოდიშ-ლეჩხუმ-სამეგრელოსი და გურიისა. ეს კავშირი იყო მტრისაგან საერთოდ დაცვისათვის, ანუ მტერზედ საერთოდ ამხედრებისათვის.*)

ამ ბოლოს ჟამს ბედი სხვა ფრივ დატრიალდა და ამ ჟამად საქართველოს ვხედავთ ორად გაყოფილს, რუსეთისა და ოსმალს შორის.

რუსეთს უჭირავს ძველი ქართლ-კახეთის სამეფო, საათაბაგოს ნაწილი (ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები), იმერეთის სამეფო, ოდიშ-ლეჩხუმ-სამეგრელოსი, სვანეთისა, აფხაზეთის სამთავრონი და ნაწილი გურიის სამთავროსი. ესენი შეადგენენ ტფილისის და ქუთაისის გუბერნიებს და სოხუმის სამხედრო განყოფილებასა.

ოსმალეთს უჭირავს გურიის სამთავროს და საათაბაგოს ნაწილები: ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ერუშეთი, ლივანი (ძველი ლივანი) და ჭანეთი, ანუ ლაზისტანი. ეს ნაწილები ამ ჟამად ერთს სანჯახს შეადგენენ და ჰქვიან ლაზისტანის სანჯახი.

ოსმალს საქართველო მდებარეობს შავი ზღვის პირად, და იწყობა საცა ჩოლოქი მდინარე ზღვას ერთვის და ვრცელდება ტრაპიზონამდე თითქმის ორასს ვერსტამდე, ხოლო ჩოლოქი შესართავიდამ გურიის, ახალციხის და ახალქალაქის მაზრათა სამზღვრებზე განზიდულია ას სამოც ვერსტამდე.

გურიის მიჯნაზე ქობულეთია, მისის ქალაქით ბათუმით; ამის სამხრეთ ახალციხის მაზრის მოსამზღვრედ

*) იხილე „ცისკარი“ გიორგი XIII, პლატონ იოსელიანისა.

ზედა და ქვედა აჭარაა; ამის სამხრეთ ახალქალაქის მაზრის მოსამზღვრედ ერუშეთია. აჭარას სამხრეთ და ერუშეთის დასავლეთ შავშეთია, აჭარასა და შავშეთის დასავლეთს ლივანაა (ძველი ლივანი), ლივანის დასავლეთ კანეთი, ანუ ლაზისტანი.

ოსმალოს საქართველოს, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ, თითქმის იმოდენა ადგილი უჭირავს, რამოდენაც ქართლ-კახეთსა. ადგილ მდებარეობა მთიანია ასე, რომ ვაკე მინდვრები ქართლსა და სამეგრელოსავით ფართო აქ ვერ მოიპოვება. უფრო ვიწრო მინდვრები ჭოროხის გაღმა-გამოღმაა და აგრეთვე ჭანეთშიაც. უმთავრესი მთები არიან ჭანეთისა, ანუ პონტოსი, რომელნიც ბათუმს იქით დასავლეთიდ იწყება, მიდის შავის ზღვის დასწვრივ, ზღვისა და ჭოროხის შორის და ტრაპიზონის იქით გადადის.

მერე აჭარის და ახალციხის მთა, რომელიც გურიასა და ახალციხის მაზრისა და აჭარის სამზღვარზეა. ამის სამხრეთ ერუშეთისა და შავშეთის შუა არსიანის მთა მისდევს. ჭანეთის ანუ პონტოს მთის უდიდესი წვერი თითქმის სამის ვერსტის სიმაღლისაა. ეს მთები ყოველ მხრივ სერ-სერად და ქედ-ქედათ არიან დაყოფილნი, ამის გამო მთელ ოსმალოს საქართველოს იმ გვარივე სანახაობა აქვს, როგორც ზემო იმერეთს, ანუ ქსნის და არაგვის ხეობასა

ოსმალოს საქართველო წყლებით მდიდარია. უმთავრესი მდინარენი არიან ჭოროხი, რომელიც ორას ორმოცდა ათ (250) ვერსტზე მიმდინარეობს ზღვის ჩასართავამდის. ჭოროხის ხეობაზე, ზოგან ეს წყალი ნავთ მატარებელია. მეორე არის მტკვარი, რომელიც მომდინარეობს 150 ვერსტს და ჩამოუდის ქალაქ არტაანს, არიან კიდევ მდინარენი ფოცხოვი, აჭარის წყალი და გურიის სამზღვარზე ჩოლოქი, და სხვა მრავალი. წვირილი წყლე-

ბი. ეს წყლის სიუხვე და აგრეთვე შავის ზღვის სიახლ-
ოვე დედა მიწას და მთებს ნაყოფიერ ადგილათა ხდის
და როგორც იტყვიან ქვაზედაც კი ხე ხარობს. როგორც
გურია და არაგვის ხეობაა მწვანით შემოსილი, აგრეთვე
ეს ადგილები მშვენიერის მდიდარის მკენარეობით
აღყვავებულია და ყოველი მცენარე, რომელიც ქართლ-
კახეთ-იმერეთშია, იქაც მოდის. ამას გარდა ხარობს ზე-
თის ხილი ლიმონი და ფორთოხალი, რომელიც ჩვენში
იქიდან მოაქვთ.

უპირველესი სარჩო ხალხისა სიმინდი, ლომი, ქერი
და ხორბალია. შესანიშნავია ერთი გარემოება, რომ
ჭანეთში მინდვრის მუშაობაზე დედაკაცია და მამაკაცი
კი ვაჭროს. სულადის მოყვანის გარდა აქაური მცხოვრებ-
ნი საქონლის და პირუტყვის მოშენებას მისდევენ, ძროხის
ცხენის, ცხვარის და თხის შენახვა იციან. მოჰყავთ თამ-
ბაქო და ზეთის ხილი. საერთოდ ხალხი ფრიად შრო-
მის მოყვარეა. ზღვის პირას მცხოვრებელნი უფრო ვაჭ-
რობას მისდევენ, თავისი საკუთარი ნავეები და გემები
აქვთ და სხვა და სხვა მოსავალი სავაჭროთ მიაქვთ
სტამბოლს და მარსელს.—ზღვის პირს მოშორებულნი
ხეობათა მცხოვრებელნი ხვნა თესვაზე და საქონლის მო-
შენებაზე არიან ჭანები ძალიან მოვაჭრენი არიან, შორს
დადიან ხელოსნობაც იციან, ასე რომ ხუროები იმათ-
გან ბევრნი გამოდიან, გურიას, იმერეთს და თვით
ქართლს.

იქაურ ცხოვრების მოთხოვნილების დაგვარად,
ხალხს კმასაყოფელი სარჩო მოსდის. ოჯახობა და სახლ-
კარი კარგად და ფაქიზად მოწყობილი აქვთ. იქ ყო-
ფილს კაცს უკვირს იმათი სისუფთავე და სიფაქიზე.
შენობა ადგილისა დაგვარად ზოგან ქვიტკირისაა, ზოგან
ხისა. ქვიტკირისა შინაგან გალესილია. მთელი ეს ქვე-
ყანა მოფენილია ძველის მეფეების ციხეებითა და ეკლე-

შიებითა.

უმთავრესი ქალაქები საქართველოს ოსმალეთისანი არიან, ბათუმი ზღვის პირას, მთელი შავი ზღვის ნაპირების ნავთსაყუდელთა შორის უკეთესი ადგილია. მეორე უმთავრესი ქალაქი სანჯახის შუა ადგილას ჭოროხზე ართვინია, რომელშიაც სცხოვრებს 15,000 სული, ამათში უმეტესი ნაწილი ქართველია, სხვანი სომეხი და ოსმალონი არიან. ამათ გარდა სხვა ბევრი პატარა ქალაქები და დაბებია.

საერთოდ მთელი ოსმალის საქართველო მცხოვრებლებით მჭიდროთ არის დასახლებული ასე, რომ ზოგნი ჰგონებენ ნახევარ მილიონს სულს და ზოგნი ჭანეთით ერთ მილიონ სულამდის ჰსთვლიან, ესე იგი თითქმის იმოდენა ხალხსა სთვლიან რაც ქართლ-კახეთ-იმერეთში მცხოვრებელია. მარტო ქვედა და ზედა აჭარაში მცხოვრებელთ სთვლიან 200-დგან 300 ათასამდე, რომელთაგან 60,000 მესროლი მეთოფე გამოდიოდა თურმე.

მთელი ოსმალის საქართველო დასახლებულია უმეტესად ქართველებით და ჭანებით. ძალიან ცოტ-ცოტად არიან აქა იქ გაფანტულნი სომეხნი, ბერძენნი, ოსმალონი და ჩერქეზნი. ამათი რიცხვი ხუთი ათას კომლზედ მეტი არ არი.

ქართველები ლაპარაკობენ ქართულად და ჭანები მეგრულად, მაგრამ საერთოდ გავრცელებულია ქართული ენა, რადგანაც ჭანებს დიდი მისვლა-მოსვლა აქვთ, როგორც აჭარისაკენ, აგრეთვე გურიას, ქართლს და თვით ტფილისშიაც. ერთობა სისხლისა დღევანდლამდე ახსოვთ, იციან, რომ ისინი ქართველის ტომისანი არიან, ერთ დროს საქართველოს სამეფოსთან შეერთებული იყვნენ და ვახტანგ გორგასლანს, დავით აღმაშენებელს, თამარ მეფეს და თვით მეფე ერეკლესაც იგონებენ, თუმცა ამ უკანასკნელის მეფის დროს იგინი ჩვენგან განშორებულნი

იყვნენ.

ჩვეულება, ხალხის რწმუნება, ყოფა-ცხოვრება იგივეა რაც ქართლ-კახეთში. ძველი ეკლესიების პატივისცემა და დღესასწაულის გადახდა, სამღვთო შეწირვა ისევე დარჩენილა, რაც აქეთ არის. სარწმუნოებით ისინი მაჰმადიანები არიან, მაგრამ ჩვეულებით, ხასიათით და ენით დღესაც ქართველნი არიან თითქმის ყოველისთვის.

ქართული ენა თითქმის შეუცვლელი აქვთ. შინაურობაში დღესაც დიდი და პატარა სულ ქართულს ლაპარაკობს, მიწერ-მოწერაშიაც ერთმანეთში ქართულს ხმარობენ.

II

ყოველი ერი თვისის ისტორიით სულდგმულობს. იგია საგანძვე, საცა ერი პოულობს თვისის სულის ღონეს, თვისის გულის ბგერას, თვის ზნეობითს და გონებითს აღმატებულებას, თვის ვინაობას, თვის თვითებას. ჩვენის ფიქრით, არც ერთობა ენისა, არც ერთობა სარწმუნოებისა და გვარ-ტომობისა ისე არ შეამსკვალეებს ხოლმე ადამიანს ერთმანეთთან, როგორც ერთობა ისტორიისა. ერი ერთღვაწლის დამდეგი, ერთს ისტორიულს უღელში ბმული, ერთად მეგრძოლი, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინში გამოტარებული ერთსულობით, ერთგულობით ძლიერია. თუნდ დროთა ბრუნვას ერი განეყოს, დაერღვიოს, მაგრამ მაინც რღვეულთა შორის იდუმალი შემსკვალულება, იდუმალი მიმზიდველობა იმოდენად სუფევს, რომ სამყოფია ხოლმე ერთი რაიმე შემთხვევა, რათა იფეთქოს, იჭექოს დაძინებულმა ისტორიამ და ერთსულობამ, ერთგულობამ თვისი ძლიერი ფრთა გაშალოს. ამ დღეში ვართ დღეს ჩვენა და ოსმალეთის საქართველო.

„ივერიის“ წარსულს ნომერში მოხსენებულს ნაწი-

ლებს ოსმალოს საქართველოსას დიდი პატივსაცემი და სახელოვანი ღვაწლი მიუძღვის ჩვენის. ერის ისტორიაში, დიდი შრომა გაუწევია, დიდი მსხვერპლი მოუტანია, მრავალი სისხლი დაუთხევია ჩვენთან ერთად საქართველოს ერის თვით-არსებობისათვის. გარდა ამისა, რომ ჩვენა ვართ ერთის სისხლისა და ხორცისანი, ერთისა და იმავე ენით მოლაპარაკენი, ერთი ისტორიაცა გვქონია. ოდეს ბიზანტია, სპარსეთი და ოსმალო ამ ჩვენს მშვენიერს ქვეყანას ეტანებოდნენ და ურთიერთ ეცილებოდნენ, მაშინ ის საქართველოს ნაწილი, რომელიც დღეს ოსმალოს ხელშია, მედგრად იბრძოდა ჩვენის სარწმუნოების, განათლების, ერთმთავრობის დადგინებისათვის და, მათდა და ჩვენდა სასახელოდ, ძლევიტაც მოსილ იქმნა.

საკვირველს მედიდურს სანახაობას წარმოგვიდგენს იგი საქართველოს ისტორიაში. როდესაც საქართველო დაყოფილ იყო წვრილ სამთავროებათ და ერთი ნაწილი სპარსეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, მეორე ჯერ ბიზანტიისა და მერმე ოსმალოს ზედ-მოქმედების ქვეშ, ზემო-ქართლი, რომელსაც ეხლა ოსმალოს საქართველოს ვუწოდებთ, ხან ერთს ნაწილს მიემხროდა, ხან მეორეს და თავისის მომხრეობით განაძლიერებდა ქართველებს თვით-არსებობის დასაცველად. მაშინ თითქმის მარტო მას ეჭირა თავისუფალი დროშა ქართველთა ერთობისა.

პირველად ქრისტიანობამ იქ, სამცხე-კლარჯეთში მოიკიდა ფეხი ანდრია მოციქულის მოძღვრებითა, მაშინ როდესაც ქართლ-კახეთში ჯერ კიდევ კერპთ-მსახურება სუფევდა. ქრისტეს აქედ პირველს საუკუნეში ადერკი მეფეს (60 წ.) უნდოდა კერპთ-თაყვანების სარწმუნოება მოეფინა და ამისათვის საშინელი ბრძოლა აუტეხა სამცხე-კლარჯეთს, მაგრამ სამცხე-კლარჯეთში ქრისტიანობა არამც თუ მოისპო პირ-იქით უფრო გავრცელდა და დამკვიდრდა ჯერ ისევ წმინდა ნინოს მოსვლამდე.

როდესაც ბიზანტიის და სპარსეთის შუა ასტყდა შესანიშნავი ბრძოლა „ლაზიკის“ თაობაზედ, მაშინ ეხლანდელი ოსმალოს საქართველო დიდ საისტორიო ასპარეზათ შეიქმნა მათთა შორის. სპარსეთი ძლეულ იქმნა და იგი ნაწილი საქართველოსა დარჩა ბიზანტიის უფლებების ქვეშ. შემდეგ ქართლ-კახეთთან შეერთების სურვილმა აღმოიჩინა თავი, მაგრამ ბიზანტიამ დაუშალა და მისცა მხოლოდ უფლება ქართველი კათალიკოზი იყოლიონ, „რათა დასხდებოდენ კათალიკოზად ნათესავი ქართველნი და არა ბერძენნი და აქვანდეს უაღრესობა ყოველთა ეკლესიათა და მღვდელთ-მთავართა ზედა“. ეს მოხდა 586 წ. ქრისტ შემ. ამგვარად, მთელის საქართველოს ერთობის წადლს, ცოტად თუ ბევრად, კმაყოფილება მიეცა, სულიერად მაინც, თუ არ ხორციელად. მეექვსე საუკუნის დასასრულს კლარჯეთის და ჯავახეთის მთავარი გურამი კურატ-პალატი, ბაგრატიონის გვარის კაცი, ბიზანტიის შემწეობით შეიქმნა მეფეთ ქართლ-კახეთისაცა და ამგვარად დიდი ნაწილი საქართველოსი შეუერთდა საქართველოს ეხლანდელის ოსმალოს საქართველოს შემწეობითა. თუმცა ამის შემდეგ ისევ დაირღვა საქართველო ნაწილებად, მაგრამ არტანუჯის ბაგრატიონთა გვარი განძლიერდა და ამას მოჰყვა მთელის საქართველოსათვის ნაყოფიერი და საკეთილო შედეგი.

როდესაც არაბები საქართველოში შემოვიდნენ და მაჰმადიანობის გავრცელებას ცდილობდნენ, ეხლანდელი ოსმალეთის საქართველო ქრისტიანობისათვის იღვწოდა. ბაგრატიონების მეთაურობითა და წინამძღოლობითა. ეხლაც დარჩენილა მრავალი დიდ-მშვენიერი, თლილის ქვით ამოყვანილი და მხატვრობით შემკული ეკლესიები, იმდროს აღშენებულნი. იმავე დროს სამცხე-კლარჯეთის ქართველნი მიდიოდნენ საბერძნეთს სწავლის მისაღებად, ნასწავლნი მოდიოდნენ უკანვე და ჰყვებდნენ სწავლასა სა-

ბულ იყო სამცხე-საათაბაგოთ. ბიზანტიის იმპერიის დაპყრობის შემდეგ, ოსმალებმა მრავალი ქირი მიაყენეს სამცხე-საათაბაგოსა, რომლის დაპყრობასაც ძლიერ ეტანებოდნენ,—და ამისთვის ქრისტიანობის აღმოფხვრა უნდოდათ. მაგრამ 1625 წლამდე სამცხე-საათაბაგოს მთავრებს მჭკიცედ ეპყრათ ქრისტიანობა ჭ ყოველთვის თავგანწირულობით, თავგადადებით ებრძოდნენ ოსმალთა, ასე რომ ოსმალებმა ვერა დააკლეს—რა ვერც სარწმუნოებასა, ვერც ქართველობის გვარ-ტომობასა, თუმცა მრავალი მსხვერპლი კი შეაწირვინეს. 1625 წ. ბექან მოწამლა თვისი ძმისწული, უკანასკნელი ათაბაგი მანუჩარ, გადუდგა ქრისტიანობას, ქართველობას, მიიღო ორთულნიანი ფაშობა ოსმალეთისაგან სამცხე-საათაბაგოში და სახელად დაირქვა საფარფაშა. ამის გამო ბევრნი თავად-აზნაურნი და გლეხნი გადმოიხვეწნენ ქართლს, ზოგიერთებს იქ დარჩენილთა მიაღებინეს მაჰმადიანობა—ზოგს ძალდატანებით, ზოგს მოტყუებით და მაცდურებითა; სამღვდელონი და ეპისკოპოსნი მოსწყვიტნეს, საყდრები დასძარცვეს და ყოველი სამლო-საერო წიგნები ცეცხლს მისცეს. ჩვენი მოძმე ქრისტიანი ხალხი დარჩა უწინამძვროდ, უმოძღვროდ, უეკლესიოდ და სასოწარკვეთილი, მწარედ დაჩაგრული, უწყალოდ დევნილი და განადგურებული, ნელ-ნელად მიეცა მაჰმადიანობასა.

დღესაც იციან იქაურმა ქართველებმა, რომ ზოგის დედა, მამა, პაპა ჯერ კიდევ მათს ხსოვნაში ქრისტიანები ყოფილან. აბობნენ რომ იქ ზოგიერთი დღესაც იღუმალად აღიარებს ქრისტიანობასაო, რომ დღესაც ათისა და თორამეტის წლის ყმაწვილები საჩვენოში გადმოჰყავთო მოსანათლავათ, ზოგი ჩვენებურათ ჯვარსაც იწერს ოსმალების იღუმალათ თურმე.

ეგრედ,—მძლავრობამ, მუხთლობამ, დალატმა, შავით მოსილმა საქართველოს ბედმა განგვაშორა ჩვენ—ძმები,

ერთად სისხლის მღვრელნი, ერთად ღვაწლის დამდებნი, ერთად ტანჯულნი და ერთად მოლხინენი. დიდმა ღვაწლმა ბაგრატი მესამისამ, დავით აღმაშენებელისამ, თამარ დედოფლისამ უქმად არ ჩაუარა ამოდენად ტანჯულს, ბედისაგან დევნულს, ერთობისათვის და ქრისტიანობისათვის სისხლ-დანთხეულსა საქართველოსა. სარწმუნოების სხვა და სხვაობა ჩვენ არ გვაშინებს. ქართველმა, თავისის სარწმუნოებისათვის ჯვარცმულმა, იცის პატივი სხვის სარწმუნოებისაც. ამიტომაც ჩვენს ისტორიაში არ არის მაგალითი, რომ ქართველს სურვებიყოს ოდესმე სხვისა სარწმუნოებისა დაჩაგვრა და დევნა. სომეხნი, ებრაელნი თვით მაჰმადიანნიცა, ჩვენ შორის მცხოვრებნი, ამაში ჩვენ ვერაფერს ვერ წაგვაყვედრებენ. სხვა ქვეყნებში სარწმუნოებისათვის დევნულნი და ჩაგრულნი აქ, ჩვენში ჰპოულაობდნენ მშვიდობის მყოფელს. სავანესა და სინიდისის თავისუფლებასა.

არ გვაშინებს, მეტქი, ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენს ძმებს, ოსმალოს საქართველოში მცხოვრებთა, დღეს მაჰმადიანის სარწმუნოება უჭირავთ, ოღონდ მოვტდეს კვლავ ის ბედნიერი დღე, რომ ჩვენ ერთმანეთს კიდევ შევუერთდეთ, ერთმანეთი ვიძმოთ და ქართველი ჩვენდა სასიქადულოდ, კვლავ დაუმტკიცებს ქვეყანასა, რომ იგი არ ერჩის ადამიანის სინიდისს და დიდის ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თავის პატიოსანს და ლმობიერს გულზედ ძმას ძმურადვე მიიყრდენს, თვალში სიხარულის ცრემლ-მორეული ქართველი. და თუ ამისთვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს, ჯერ ჩვენი სისხლი დაიღვაროს, ნუ თუ ქართველი უკუდრკება და თავს არ შესწირავს. მას, რისათვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა. მამა-პაპათა?!...

აჭარა

(ივერია №№ 13, 15.)

ოსმალოს საქართველოზე აქამომდე თუ რამ თქმულა, საერთოდ თქმულა, ეხლა საჭიროდ ვხედავთ თვითოეულად, ყოველ ნაწილზე ცალკე, ზოგიერთი ცნობა მოვიტანოთ. პირველად მოვიხსენიოთ აჭარა, რომელიც ჩვენზე ახალციხის და გურიის მხრით ძალიან დაახლოებულია. აჭარაში ყველამ იცის, რომ ჩამომავლობით ქართველია და მამა-პაპა ქრისტიანები ჰყოლია. გვერდით მეზობლად ჩვენში ძმები და სახლიკაცები, ნათესაეები ჰყავს, უფრო სამზღვარზე ახლო მცხოვრებნი, ჩვენსკენ თითქმის ქალაქამდის დაიარებიან სავაჭროდ. ძველი წარსულის ცხოვრების სახელოვანი მეფეები ახსოვთ, თამარ დედოფლისა სახელი, როგორც საზღვარს-აქეთ მხარეს ყველა სოფელში იციან, აგრეთვე აჭარაშიაც იციან. ერეკლე მეფეს მეორეს თუმცა არ უმეფნია, სახელი კი გავარდნილი აქვს და ლექსებშიაც თურმე კი მოიხსენებენ, რომელნიც ჩვენი მხრით გადასულან. მაგალითად ასპინძის ომზე აჭარა ეკუთნოდა სამცხე-საათაბაგოს, და ეხლანდელ ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებთან შეადგენდა ერთ საერისთავოს. ქართლ-კახეთის სამეფოს იმასან დიდი კავშირი ჰქონდა და ხშირად ქართლს ემორჩილებოდა. წარსულ საუკუნეში თეიმურაზ მეფე მოწადინებულიც იყო საათაბაგოს და საკუთრად აჭარის დაპყრობისა. შაჰაბასისაგან განადგურებული, მერე ქართლ-კახეთის მეფეების ერთმანეთთან ომით და ლეკთ-ოსმალთა შემოსევით დასუსტებული ქართლ-კახეთი მეფე ერეკლემ იმდენად აღადგინა, რომ ის მარტო ზრუნავდა ახლად შეერთებული ქართლ-კახეთი წელში გამაგრებუ-

ლიყო, და გარეშე მტრისათვის ფეხი არ გადმოედგმევინებინა. აჭარა, სანამ სამცხე-საათაბაგო ოსმალოს დაემორჩილებოდა, 1625 წლამდის, ქართლის მოკავშირე და მორჩილი იყო. რამოდენჯერმე კი გურიას უერთდებოდა, როგორც მაგ 1609 წ. გურიელის მამია მეორის დროსა. ქრისტიანობა შეირყა მე XVII საუკ. ბოლოსა, მაგრამ ამ ასი წლის წინად ქრისტიანობა თითქმის ნახევრად დარჩენილიყო. ოსმალოს წესები მხოლოდ ამ ორმოც-სამოცის წლის წინად შემოვიდა. ოსმალოს მმართველობის შემოტანაში რასაკვირველია ძალა მუშაობდა, მაგრამ ამასთან კი უფრო ბეგების გვარებმა დიდი შემწეობა მისცეს. რაკი აჭარაში ოსმალოს წესები შემოვიდა, და აჭარის თავისუფლებას საძირკველი მოეთხარა, ხვანთქრის მმართველობამ ახლა ბეგებზე მოიცალა. 1850 წ. ოსმალოს საქართველოს თავად-აზნაურთა (ბეგების) თავი კაცები სტამბოლს დაიბარეს და გამოუცხადეს, რომ მმართველობას უნდაო საგვარეულო სიგელები და ფარმანები გაშინჯოსო. და ახალი წესის და გვარად, ახალი ფარმანებით შესცვალოსო ბეგებმა სიხარულით აიღეს მამა-პაპის ქალღმრთობი, საქართველოს მეფეების ბოძებული წერილები, და ხვანთქრების და შაჰების ფარმანები და წარუდგინეს. მოელოდნენ ხვანთქრის წყალობას. ოსმალოს მმართველობამ რაკი ეს წერილები გამოსტყუა და თავის არქივებში დაჰკეტა, გამოაცხადა თენზიმათის შესანიშნავი სიტყვები: ყოველი ქვეშევრდომი იმპერიისა, თანაბრად უნდა სწევდეს ხარჯსა, რაკ უნდა წოდებისა და სარწმუნოებისა იყვეს“

ამით დასრულდა აჭარის თავისუფალი ყოფნა.

II

აჭარა მდებარეობს ეზლანდელ საზღვარზე ახალცი-

ხის და გურიის მაზრებისა და სდევს აჭარისა და ახალციხის მთებს იქით სამხრეთ მხარეს, ამ მთისაგან არსიანის მთის ქელი დაეშვება. ამ ორის მთისა მრავალი წვრილი ქედები ტოტებივით იფინება მთელ ქვედა და ზედა აჭარაში და მრავალ ხეობებადა ჰყოფს ამ მშვენიერ მხარეს საქართველოსას, რომელშიაც მიმდინარეობს წვრილი მთის წყლები კალმახით სავსე. ზედა-აჭარაში უმთავრესი ხეობანი ხუთნი არიან: ხულოსა, ღორჯომისა, ბელღეთისა, სხალტისა, მირეთისა და ჭვანისა. ამ უკანასკნელ ხეობას გარდა დანარჩენებზე არსიანის მთის ტოტები ჩამოსდევს. თვითოეული ხეობა კარგა საკმაოდ განიერია, სახნავ-სათესად და საძოვრად კარგის მინდვრებით შემკულია, ყოველ მხრიდან მთის წყლები ჩამოიხუხუხებს და ერთვის შუა ხეობის წყალსა. უმაღლეს მთებზე არსიანის შიშველ ადგილს ვხედავთ და რაკი დადაბლდება, იმოსება მდიდარის წიფლის, თელის, მუხის ტყითა. ხეხი ლიაქ ყველა ხარობს, ზეთის ხილი კი ცოტად მოდის აქა-იქა დაბლობ ადგილებში. ვაშლი და მსხალი ისე ბლოად მოდის, რომ გააქვთ ახალციხეს, ოზურგეთს, არტაანს და თითქმის ალექსანდროპოლშიაც. ვენახი ხშირია და, ასე გასინჯეთ, ამ რამდენიმე წლის წინად ახალციხელები იქ მიდიოდნენ თურმე, ღვინოსა სწურავდენ და გადმოჰქონდათ მკათათვეში, როდესაც ბალი არსად არ მოიპოვება, თქვენ შეგიძლიათ გურიაში, ნაგომარზეი არმუკობას (ქალაქობას) იშოვნოთ. მიწა მომცემი მიწაა: მომატებულად მოჰყავთ სიმინდი და ცოტად ხორბალი და ქერი. რადგანაც სიმინდმა მეტი მოსავალი იცის და რადგანაც სახნავ-სათესი ადგილი ნაკლებია, ამის გამო ხორბალსა და ქერს ნაკლებებადა სთესენ. წინა წლებში თამბაქო მოჰყავდათ, მაგრამ ბოლო დროს, რადგანაც აქციზი შემოვიდა თითქმის აღარა სთესენ. საქონელს ძალიან ბევრს ინახვენ ზედა-აჭარაში, მეტადრე სოფლებში: ბაკოს, ხიხიბირს, ზემო

და ქვემო თხილვანს, ლორჯომს და ნალორევს. სამზღვარზე მდებარე სოფლებიდან დიდ-ძალი კარაქი და ერბო გადმოაქვთ ჩვენსკენ, გურიაში და ამათ კარგი სარგებლობა აქვთ, არტაანისაკენ ვაჭრობა კი ვერ ეხერხებათ, რადგანაც ქურთები სდგანან და ბევრი საქონელი ჰყავთ. მაინც კი აჭარაში იმოდენა საქონელს ინახავენ, რომ მარტო ზედა-აჭარიდან საქონლიდან 160 თუმანი შემოსავალი აქვს ოსმალოს მთავრობას. საქონელს გარდა ყოველ მომოსახლეს ათიოდე ცხვარი და თხა ჰყავს და თითო ცხენი. ეს ლამაზი კუთხე საქართველოსი საკმაოდ გამდიდრდებოდა ცოტაოდენი რიგიანი გზა რომ ჰქონოდა, მაგრამ გზები ისეთი საძაგელი აქვს, რომ მარტო ცხენი თუ ივლის, თორემ ურმის ხსენება არ არის. მმართველობა ამაზე არა ფიქრობს, წყლებზედ თუ სადმე ხიღია ისიც ძველის ძველად აშენებულთა, საქართველოს მეფეების დროინდელია, ამის გამო ვაჭრობა და მისვლა-მოსვლა ძნელდება. ამისათვის სავაჭრო დუქნები აქა-იქა ძალიან ცოტაა და ადგილობრივი მცხოვრები მედუქნე ვერ შეგხვდებათ, ან სომეხთა, ან ბერძენი, ან ოსმალოა. აქაც ქართული ანდაზა მართლდება: სომეხი დუქანზე, ქართველი გუთანზედაო.

მთელი მოსახლეობა აჭარის ქართველობაა. აი რას ამბობს მოგზაური-დამწერი ფრიად შესანიშნავის და ფრიად ძვირუფასი წიგნისა: „სამი თვე ოსმალოს საქართველოში“, რომლიდანაც ჩვენ ვკრებთ ცნობასა. „სოფელ ლორჯომს რომ დავეშვით, შორიდან ნახირი დავინახეთ; ამასთან მოსჩანდა ხალხი-პატარა ბიჭები. იმათი წივილი და ჟღავილ-ჟღუვილი მოგვესმოდა. აჭარლები პირველად ვნახე და ვფიქრობდი: ნუ თუ ერთმანეთს თათრულად ელაპარაკებიან? ნუ თუ საქართველოს არსება აჭარაში გაქარწყლდა? ბოლოს ახლო მივედი და ღმერთო და ბედო! თურქე ჩვენი ყოფილა, ჩვენი! ბალები ქართუ-

ლად იგინებოდენ. ჩვენი მისვლა რომ დაინახეს, ყმაწვილები დაჩუმდნენ, და ეს პატარა მთიულები გზაზე შეიკარნენ ჩვენს საყურებლად. ჩვენ დავდექით. თხუთმეტიოდ ყმაწვილი ბიჭები იდგნენ, და რამოდენიძე უფრო ჭაბუკი. მაგრამ უნდა შეხედოთ რა მშვენიერის სახისანი არიან. ძონძები რომ გახადოთ, გეკონებათ დიდ-კაცის დარბაზში გაზდილები იყვნენო, ისეთი თეთრ-წითელნი და ლამაზნი არიან. ჩვენ მთიულებსა ჰგვანან, და თანაც ვურულების სახის იერი მოსდევთ.... ვინც კი შეგვხვდა, სულ ტანადნი, მხარ-ბეჭიანი და თვალადნი იყვნენ. სუფთა, გაწმენდილი სახე, ცოტა მოდიდო ცხვირი და შევარდნის შეხედულება, გრძელი და ხშირი თმა, ყაბალახ შემოხვევული, —ესე ყოველი წარმოკიდგენთ აჭარლის სურათსა. ტანისამოსი ურული აცვიათ. სარშემოებით მაჰმადიანები არიან; შინ ოჯახობაში ქართულად ლაპარაკობენ, თათრული (ოსმალური) ენა ხანში შესულმა კაცებმა იციან, დედა-კაცებმა და ყმაწვილებმა ცოტად იციან, ამ თხუთმეტიოდ წლის წინად არა ყოვილა ასე გავრცელებული თათრული ენა, რომ დედაკაცებს ცოტა-ოდნად მაინც სცოდნოდათ და საკვირველია, ასე მალე თათრულმა ენამ როგორ გაიღვა ფესვები აჭარაში“.

ამ ფრიად საწუხარო შენიშვნამ ძალიან უნდა დაგვაფიქროს და ქართველობის მოყვარის მხრით შრომას ითხოვს.

მეჩითებთან შკოლები აქვთ, რომელშიაც მარტო არაბულ კითხვას ასწავლიან, და არაფერი კი არა ესმით რა. ქართული წიკნის მკითხველი, თან და თან კლებულობს და ამგვარად ხალხი უწიგნოთა არის. ხალხი თუმცა მოსურნეა სწავლისა, ოსმალს მმართველობა რიგინ სასწავლებელს არა მართავს, რომ საწვლა ქართულ ენაზე იყოს და მარტო მაჰმადიანი სამღთო წიგნების საკითხველად მოღლები არაბულის ასოების ჩათვლასა ასწავლიან;

ეს გარემოება ისეთ ნაკლულევანებათ არის ნაკრძობი, რომ როგორც ნამდვილი სანდო კაცებისაგან გაგვიგონია, მოლებიც კი საჭიროებასა გრძობენ ქართული წერა-კითხვა ისწავლონ და როდესაც კი შემთხვევა მისცემიათ საქართველოში ან თავიანთში ქართული წიგნის მცოდნე უნახავთ, მაშინათვე წერა-კითხვა უსწავლიათ. აქ მხოლოდ სახარების სიტყვას ვიტყვით: „რომელთა აქვთ ყურნი სმენად, ისმინენ“. ღმერთს მადლობა უნდა შევწიროთ, რომ მოლები, რომელნიც თვით აქარლები არიან, შორს არ იჭერენ ქართულ ენასა და პირიქით სურვილი ჰქონიათ.

ამას გარდა ზოგიერთ ბეგებსაც შვილებისათვის ჩვენი ქართველი მასწავლებლები უნდათ, მაგრამ იქ მიმსვლელი ისეთი არავინ ჩნდება, რომ თავისის დამჯდარის ხასიათით ნდობა ჰქონდესთ.

ზნეობით აქარლები ძხენი არიან. თოფის სროლა და იარაღი უყვართ და ძველი თავადიშვილების (ბეგების) მომხრენი და მორჩილნი არიან. ჩვენში აქარლებს ცუდი ხმა აქვთ დავარდნილი და იტყვიან კაცის თავი ხახვის თავად მიაჩნიათო, ქურდები და ავაზაკები არიანო. ქვედა აჭარაში და ქობულეთში რამდენიმე სოფელი მართალია ქურდობით განთქმულია, მაგრამ მთლად აჭარაზე კი ამის თქმა ცილის წამებაა. ზედა-აჭარაში ქურდობა და ცარცვა იშვიათია.

შინაურობაში აქარელი ისეთივე მთიულია, როგორც არაგვზე და თერკზე. მოხუცებულის პატივისცემა, სტუმარ-მოყვარეობა, თავის დაჭერა, ცნობის მოყვარეობა და ამასთანავე დიდი შრომის მოყვარეობა აჭარლის პირველი თვისებაა. მთელი დღე კაცი მინდორში შეუწყვეტლად მუშაობს, დედა-კაცი ოჯახში. ყმაწვილი რა კი მოჩიტდება, მაშვინვე მწყემსად გადის. ტყეში გდება და მარტობა, რასაკვირველია, ცუდათა მოქმედებს ყმაწვილის ხა-

სიათზე და ამიტომ აჭარელი გარეშე კაცთან უცხოობს, ველურსა ჰგავს. მაგრამ ეს უნიჭობით კი არა უნდა ჩავთვალოთ, ისინი ჰგვანან ჩვენს ხევსურს რომელსაც ეუცხოვება ყველაფერი.

აჭარლებს კარგათ ახსოვთ რომ ჩვენი ძმანი არიან, მხოლოდ სარწმუნოებით განვსხვავდებით. ძველი შენობის, ციხების და ეკლესიების პატივის ცემა აქვთ და იციან, რომ საქართველოს მეფეების აშენებულია. ზოგიერთის საყდრის პატივისცემა ისეთი აქვთ, რომ ხელის ხლება დიდ ცოდვათ მიაჩნიათ და სასწაულობასაც ლაპარაკობენ, ორს ხოჯას სხალტის ეკლესია, (რომელიც უკეთესია თავისის შენობით და მხატვრობით სხვებზედ მთელ აჭარაში) უნდოდათ მეჩითათ გადაექციათ. საყდარმა ორივე ჭკუაზე შეშალა და ტყეში მხეცივით ატარაო. ერთმა მეცხვარემ ზამთარში ცხვარი ამავე საყდარში შერეკაო, ხატი გაწყრა, ორასი სული ცხვარი დაუხოცა და თითონ მწყემსს კისერი მოუგრინაო. ამისთანებს, ლაპარაკობენ აჭარლები.

ხირხატის ციხეზე აჭარლები ამბობენ თამარ მეფის აშენებულიაო.

ამ ციხედამ თამარმა ზარზმამდის გვირაბი გააკეთებინა და დადიოდა ხოლმეო, რადგანაც ლანგთემური გზაში ჩაუდგა და დაჭერა უნდოდაო. ერთის ბერისაგან შეიტყო ლანგთემურმა ეს ამბავიო, ზარზმას წავიდა და თამარ მეფის გამოსვლაზე უდარაჯაო. დადგა შაბათი, დედოფალი ცისკარზე მივიდა ზარზმასა. ამ დროს ლანგთემური ჯარით შემოერთყო. თამარ მეფემ რომ სხვა ვედარა მოაგვარა რა, საწამლაფი დალია და თავი მოიკლაო. ამ გვარი ხალხის თქმულება გვაჩვენებს აჭარლების დაბსომებას წარსულის ცხოვრებისას და პატივის ცემას.

სამართალი აჭარაში მარტივი და უბრალოა. სოფლის სასამართლო ანუ მეჯლისი იმ გვარივეა, როგორც

ჩენი სოფლის სასამართლოები. მოხელენი ამოირჩევიან ხალხისაგან და ამის გარდა ყადიცა, რომლის მოლა. მერე ამაზე უფროსი სასამართლო ადგილი არის მუდირი (უჩასტკის ნაჩალნიკი) და მისი მეჯლისი; კაიმაკამი (მაზრის უფროსი) მეჯლისით. მაგრამ ამასთანავე ბეგებთან ხშირად მოდიან საჩივლელად და ესენი სამართალს აძლევენ. ზემოხსენებული მგზავრი მოიხსენებს ერთს ამბავს:

გზაზე შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილს დახვდა ხალხი, თითო თითოდ მოდიოდნენ, კალთასა ჰკოცნიდნენ, მერე მოკითხვის შემდეგ ბეგმა გამოჰკითხა ამბავი. ერთმა მოხუცებულმა იჩივლა, რომ ქალი შინიდან გაიქცა ამა და ამ ოჯახიდან საქრმოსას და შინ აღარ ბრუნდებაო. დედამას იმ კაცის სიძეობა არა სურთო. ეს ამბავი ძალიან ეუცხოვათ იქ მყოფთა, ამ ლაპარაკის დროს მოვიდა ქალის მიჯნურის მამა და ბეგს მოახსენა, რომ ყოველივე მართალია. ჩემს სახლშია ქალიო და აი აგერ აქ მოვიდაო. ბეგს აჩვენა ჩადრში შეხვეული ყმაწვილი ქალი, რომელიც ჯაგებში იმალებოდა და ვერ გაებედნა ბეგთან მოსულიყო, თუმცა კი ამ აზრით იდგა; აღმოჩნდა რომ, თურმე ქალის ძმა ყოფილა წინააღმდეგი. ბეგმა დააძახებინა ძმა და უთხრა, რომ დას ნუ აუბედურებ, უნდა ეგ ყმაწვილი, და მიეციო. სიტყვა გამოართვა, ქალის ძმამ კალთას აკოცა და სასიძოს მამას გადაეხვია. ეს შემთხვევა რო არ ყოფილიყო, იქნება სისხლი დაღვრილიყო. ამ გვარად ბევრჯელ საქმეები თავდება.

პეტრე ფმიკაშვილი.

შ ა ვ შ ე თ ი

შავშეთი სდევს აჭარის სამხრეთ. აღმოსავლეთით აკრავს არსიანის მთა და ჩრდილოეთით აჭარის საზღვარზე შავშეთის ანუ კარჩხალის მთა. ამიტომ ჩრდილოეთის და აღმოსავლეთის მხარე ვიწრო ხეობებად არის დაყოფილი, ხოლო ვაკე ადგილი მდებარეობს შუა შავშეთში, სადაც მომდინარებს სათლელის წყალი, რომელსაც ერთგვან ბევრი მთის წყლები.

მოსავალი თითქმის ისეთივე მოდის, როგორიც აჭარაში; შავშეთის ფრიად მომცემ ბარში უხვად მოდის სიმინდი და ხორბალი (იფქლი), ასე რომ ამ უკანასკნელ წლებში ინგლისის სავაჭრო კამპანიამ აქედამ სიმინდი საკმაოდ ბლომად გაიტანა.

დასახლებულია ქართველებით 58 სოფელი, რომელშიაც 2000 კომლზე ანუ 44,000 სულზე მეტი მცხოვრებელია. ორიოდ სავაჭრო სოფელში ვაჭრობენ ართვინელი სომხები, რიცხვით 145 კომლი. შავში ლაპარაკობს წმინდა ქართულის ენითა და ემსგავსება გამოთქმით მთიულების, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ხევსურების გამოთქმასა. სამწუხაროდ ჩვენდა რამდენსამე სოფელში დიდ გზაზე, აზრუმსა და ოლთისის მიმავალზე თითქმის ქართული დავიწყებით, თუმცა კი იციან, რომ მამა-პაპა ქართველები ყოლიათ. ეს მიეწერება ხშირ მისვლა-მოსვლასა და ოსმალოების სიახლოვესა. შეხედულობით შავშს ხევსურის ან მთიულის ვაჟკაცური სანახაობა არა აქვს. მაგრამ ამას შემდეგ მოვიხსენიებთ. შავშეთი წარსულ დროებაში დიდ შემწეობას და ვაჟკაცობას იჩენდა სპარსების და არაბების დაცემის

დროს საქართველოზედ, არც ერთ მტკაველ ადგილს უომრად და თავგაუწირავად არ უთმობდა მტერსა, ამის გამო ეს ვაჟკაცობა აძლიერებდა გარემო ქვეყნებსაც და საქართველოს მეფეებს წელს უმაგრებდა, მაგრამ ეს ბძოლა დიდ მსხვერპლად დაუჯდა საქართველოსა. აშოტ კურატპალატმან (გამეფდა 885 წ.) როდესაც გარდინხდა ომი არაბებთან და დამარცხელულ იქმნა, მიიქცა ჯავახეთისაკენ თაფარავანის კიდესა. აქ ეწივნეს არაბთა (სარკინოზთა) ლაშქარნი, შეებრძოლა და გაიმარჯვა აშოტ. ამას შემდეგ სიმაგრისათვის მივიდა შავშეთსა. ქართლის ცხოვრება (187 „ვ.) ამბობს: „ხოლო ხევი შავშეთისა უშენებელი იყო მაშინ, გარეშე მცირედთა სოფელთასა. რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა აოხრდა, ოდეს იგი ყრუჰან (მურვან) ბაღდადელმან შემუსრნა ყოველნი ციხენი (731 წელს) და მოვლო შავშეთი, კლარჯეთი და დაღრნი. და კვალად შემდგომად მისსა სრვამან სატლობისამან მოაოხრა შავშეთი, კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ. ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შევშეთასათა შიიწყნარეს იგი სიხარულითა და სიყვარულითა და დაემკვიდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯვება და ახელმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა და რომელნიმე სოფელნი მის ქვეყანისანი მოიყიდნა საფასითა და ზოგნი ოხერნი ალაშენნა და განამრავლნა სოფლები აშოტ კურატპალატმან ქვეყანათა მათ“. ამის შემდეგ: „ხოლო ამან აშოტ კურატპალატმან ჰპირვა კლარჯეთის ტყეთა შანა კლდეი ერთი, რომელი ვახტანგ გორგასლანს ციხედ აღეშენა, სახელად **არტანუჯი**, აოხრებულ იყო ბაღდადელისაგან (მურვან ყრუსაგან). იგი განაახლა აშოტ და ალაშენა ეგრეთვე ციხედ და წინა კერძო მისსა, ქვეშეთ, ალაშენა ქალაქი და ალაშენა ციხესა მას შინა ეკალესია წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი და შეექმნა მას შინა საფლავი თვისი და დაემკვიდრა ციხესა

მას შინა ცხოვრებად“.

ამ მარტივის აღწერით ვხედავთ რა დიდი განსაცდელი უნდა გამოეყოლა შავშეთსა ჯერ აშოტის გამეფებამდე. შემდეგ ამისა ვიდრე სარკინოზის უფლება გაქრებოდა არა ერთხელ განახლებულა ბრძოლა. თამარ მეფის წინათ და შემდეგ ორასიოდე წელიწადი არც კი მოუსვენია შავშეთსა. იწყება თურქების და ქურთების შემოსევა, სპარსეთის ბრძოლა და ეს მხარე ფეხ-ქვეშ გაქედილი იქმნა. დიდსა და საკვირველ მოვლინებად უნდა მოგვაჩნდეს, რომ ეს ადგილი კიდევ დასახლებულია და დაშენებული სოფლებითა საკმაოდ ხშირად.

შავშეთში და კლარჯეთში ჩნდება ბაგრატიონთა გვარი აშოტითგან 885 წელს. ეს მთავარი იჭერს მთელ ქართლს იმერთა მეფის შემწეობით ქსნამდე და თფილისში არაბთა მთავრობას ამხობს, მაგრამ არაბების უფლება ისევე მყარდება თფილისსა და ამიტომ უკუქცეული კლარჯეთ-შავშეთშივე ბრუნდება. მაინც ეს მეცადინეობა უქმად არ იკარგება. შავშეთი აძლიერებს ბაგრატიონთა გვარი, აქვს კავშირი საბერძნეთთან, აშენებს ციხე ეკლესიებსა, ხელოვნება და სწავლა შემოაქვს საქართველოში. ამ მეცადინეობით შავშეთის გულიდან იწყება საქართველოს ერთობის დადგინება და იქითგან გამოსული მეფობა მკვიდრდება ათასის წლის განმავლობაში ქართლი-იმერეთში.

როდესაც ერთობა საქართველოში დაირღვა და სამცხე-საათაბაგო გაძლიერდა, შავშეთი ექვემდებარებოდა სამცხეს აჭარასთან და ლივანასთან ერთად და ბოლოს სრულიად დაპყრობილი იქმნა ოსმალთაგან.

ამ ოცდა ათის წლის წინა დრომდე შავშეთში დარჩენილნი იყვნენ 90 კომლამდე აზნაურიშვილები; ამათ უფლება ჰქონდათ ყმები ჰყოლოდათ და ომიანობის დროს ბეგს უნდა მსახურობოდნენ, ისე როგორც ძველად ჩვენ-

შიაც იყო.

ბეგები თავადიშვილებსავით მათზე ბრძანებლობდნენ. როდესაც ოსმალოს მმართველობამ თენზიმათი გამოაცხადა, რომ ყოველნი ქვეშევრდომნი ხვანთქრისა თანაბრად მოხარკენი არიანო, ამ დროიდან მოიპოა აზნაურთა უფლება, ბეგებს პენსია მიეცათ და აზნაურნი გათანასწორდნენ გლეხებთან. თენზიმათის წინაღ გლეხი კაცი ხდილობდა ბეგების სასარგებლოდ მხოლოდ მეხუთედს ნაწილს მამულის მოსავლისას. ამ ჟამად შავშეთი აძლევს ხაზინას დიდს გადასახადს. აგროვებს მოიჯარადრე. მოიჯარადრები დადიან სოფლებში იმისთანა დროს, როდესაც ხალხს ხელში ფული არა აქვს. ამის გამო მოიჯარადრე, რასაკვირველია, უმატებს ხარჯსა და ამ გვარად ხარჯი ძალიან დიდდება. წელიწადში შავშეთიდან სახელმწიფოთ ხაზინაში უნდა შევიდეს ათას ხუთას თუმნამდის, მაგრამ მოიჯარადრების უსინიდისობით ეს ხარჯი ერთი ორად ერთმევა ხალხსა ამ ხარჯს გარდა ყოველის ზეხილის ძირზე ორი ყურუშია და ტყის ხარჯად ფასის ათის თავი ერთმევა. შავშეთის ზოგ სოფლებში სომხები ქრისტიანები (ფრანგები) სცხთვრობენ. რომელნიც სალდათის მაგიერად ფულს (ბედელს) იხდიან. აქაური სომხები, როკორც ამბობენ, ქალაქებშიაც მოიპოვებიან ხანდისხან მეფურნეთა შორის.

შავში რომ შეგხვდეთ, ძნელად დაიჯერებთ ეს იმ მამაცი და გმირის შავშის ჩამომავალი იყოს, რომელმაც არა ერთჯელ საქართველო დაიხსნა. შავში ისეთი მშობარია, რომ მისი მხდალობა და ფრთხილობა აჭარლებში ანდაზად არის.

აი როგორ მოიხსენებს ავტორი „სამი თვე ოსმალეთის საქართველოში“; „შავშეთის სოფელ ყვირილას რომ მივედით, გაგვაკვირვა აქაურის მცხოვრების შეხედულებამა: საცოდაობის სახე ედვათ, ვაჟკაცურის იერისა

ერთიც ვერა ვნახეთ. სულ ძონძებში არიან გამოხვეწულნი, მწუხარენი და დაგვალულის ტანისანი. ეტყობათ რომ თავჩაკრულნი, გათელილნი და ლარიბნი არიან, მაგრამ საერთოდ შავშეთზე ამას კი ვერ ვიტყვი. თუმცა ყოველგან ეტყობა, რომ დაჩაგრულია და ღონე წართმეული. სახით უფრო ქართველის სილამაზე იმერხევის მცხოვრებლებს შერჩენიათ. ტანისამოსი აჭარლებისა აცვიათ. შავშების ფრთხალობა მაშინ გამოჩნდა, როდესაც ამ ათი-თორმეტი წლის წინად ოსმალოს მმართველობამ მოიწადინა თოფ-იარაღის ჩამორთმევა. ხვანთქრის ბრძანება მთელ ოსმალოს საქართველოში მარტო შავშებმა აღასრულეს, აჭარლებმა, კანებმა და მაჭახლელებმა უარი სთქვეს და იარაღი შერჩათ. ახლა ხვანთქრის მთავრობა აღარც კი ფიქრობს იარაღის ჩამორთმევის გახსენებასა. მხოლოდ შავშები უხანჯლოთ დარჩენილები აჭარლების და მაჭახლელების თავჩასაკრავნი გამხდარან და მოსვენება აღარ აქვთ. . . . მაგ. ერთი მაჭახლელი იმერ-ხევის სოფელს სურევანს ჩაუდგა ერთს შავშს სახლში, თვით მასპინძელი შინიდან გამოაგდო, იმის ახალგაზრდა ცოლს მოუჯდა და სამი თვე მთელ სოფელს ხარჯი დაადვა და ამით ცხოვრობდა. იმის ოხტიდან ვერც ხალხი მოვიდა და ვერც მუდირი (უჩასტკის ნაჩალნიკი) სომხები შავშეთში უფრო ცუდ მდგომარეობაში არიან, იმათს ცარცვენ თვით შავშები. ისე გაბრაზებულან სომხები, რომ ზოგნი ბათუმს აპირებენ გადასახლებას, ზოგნი ახალციხეს.

მაინც კი უნდა მოვიხსენოთ, რომ როდესაც 1844 წ. ოსმალოს საქართველოში თენზიმათი გამოცხადდა აჭარა-სთან, კანეთთან, ლივანასთან და ქობულეთთან შავშეთიც ადგა.

„ამ მოძრაობის მოთავედ შეიქმნა იმ დროს ბეგებში უძლიერესის აბედი ბეგის შვილი სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილი.“

ეს იმ დროს თხუთმეტი წლის ყმაწვილი იყო (ეხლა არის 48-49 წლ.). თუმცა ასეთი ყმაწვილი იყო, მაგრამ ამოიჩინეს სარდლათა. ამის მოწვევით მოსქდა ხალხი აჭარბიდა, ქობულეთიდა, ერუშეთიდა და ლივანიდა, ხალხმა არ იცოდა რა ამბავია, მხოლოდ გამოუცხადეს, რომ რუსებზე მივდივართო, ნამდვილად კი ბეგებს ამ ხალხის შემწეობით არეულობის მოხდენა სურდათ, რომ თენზიმათი მოეშლევინებინათ ოსმალს მმართველობისათვის. რადგან ბეგებს კარგა ნათლათ არ ესმოდათ რა უნდა მოითხოვონ და რა როგორ გაარიგონ, ამის გამო ერთმანეთში უთანხმოება მოუვიდათ. ამ შემთხვევით ყარსის ფაშამ ისარგებლა და მემამოხენი მოლაპარაკებით დამორჩილდნ ოსმალს ჯარსა, რომელიც ბეგების წინააღმდეგ საომრად გამოსულიყვენ სელიმ-ბეგმა რომ ვეღარა გააწყო რა, სამასის კაცით დაბრუნდა და ბათუმზე დაცემა განიძრახა. მაგრამ აქ რაოდენისამე მოლაპარაკების შემდეგ დამორჩილდა და ტრაპიზონს წავიდა, იქიდან სტამ ოლს გაგზავნეს და ცოტაოდენათ დასაჯეს.

აი ამ გვარად როგორც აჭარაში, აგრეთვე შვეშეთშიაცა ჩანს დიდი გავლენა ხალხზე ბეგებისა და მათგან უმეტესად ხიმშიაშვილების გვარისა.

ჩვენდა ნუგეშად ეს არის, რომ შავშები თავის თავს ქართველებად აღიარებენ, ყველამ იცის და ახსოვთ, რომ ძალადობით გაუმაჰმადიანებიათ და მოუგლეჯიათ საქართველოსაგან. სადაც ძველი ეკლესიებია, პატივის სცემენ და სანთლები მოაქვთ დასანთებადა. ამბობენ, რომ დედაკაცებში დღესაც საიდუმლოდ ქრისტიანობა დარჩენილა. ამისთანა მშვიდ ქვეყანაში კარგ გონივრულად მომქმედ კაცს ბევრის სარგებლობის მოტანა შეეძლო. აქამომდე თითო ოროლა ბეგები ჩნდებიან, რომელნიც ოჯახობას და მეურნეობას შესდგომიან და ოსმალურის წესებით და სახელმძღვანელო წიგნებით მართვენ თავის

მამულს.

დარჩენილა თუ არა ქართული წერა-კითხვის ცოდნა, ან წიგნები არ ვიცით, იქნება ქრისტიანთა სომეხ-კათოლიკეთ ეკკლესიებში დარჩენილიყოს სამღვთო ან საერო წიგნები. მხოლოდ გაგვიგონია; რომ ვითომ ამ 50-55 წლის წინათ არტანუჯიდან აქ ვილაცას მოეტანოს ძველი ხელთნაწერი ვეფხის-ტყაოსანი.

ძველი ეკკლესიების ნანგრევები მრავალია შავშეთში და იმათში შესანიშნავია ჯერაც მრთელი ტბეთის ეკკლესია სოფელ ტბეთში, რომელიც სამუდრო ბინასთან სოფ. ციხისძირთან (ეს ქობულეთისა არ გეგონოთ) ნახევარ საათის სავალზეა. აქ არ არის მეტი ამისი აღწერა მოვიტანოთ ზემოხსენებულ თხზულებიდან „სამი თვე ოსმალის საქართველოში“. საკმაოა მოვიხსენოთ იქიდან რომე „ტბეთის ეკკლესიას შეუძლიან დაამშვენოს თვით რომი, რომელიც განთქმულია ქვეყანაზე ძველის ეკკლესიებით...“ ტბეთის ეკკლესია უფრო დიდს და მშვენიერ გრძობას აღძრავს კაცში, ვიდრე სვეტი-ცხოველის ეკკლესია თავისის შინაგანის და გარეგანის მშვენიერებით. აღმოსავლეთის მხარეს ზედ წარწერა დაშთენილია; აგრეთვე თვით ეკკლესიაში მხატვრობა ისეთია, რომ გვიჩვენებს ფრიად მაღალ ხელოვნებას იმ დროებისას. აშენებულია აშოტ კურატპალატისაგან 918 წელს, ხალხი ლაპარაკობს, რომ ამ ეკკლესიის ასაშენებელი წითელი ქვა ოცის ვერსის სიშორიდან უჭრიათ და იქიდან ხალხი იღვა მწკვრივად და ხელდახელ აწოდებდა ერთმანეთს საყდართან დასადებლად. ამ გვარს ამბავს ლაპარაკობენ კიდევ სხვა ეკკლესიების აშენებაზედაც ოსმალის საქართველოში“. ამის შემდეგ არის კიდევ სხვა ეკკლესია შესანიშნავი სინგოტს იმერ-ხევის შესავალთან, აქვე ძველი ნანგრევები ციხე-შენობებისა მრავალია.

როგორც ზემოდ მოვიხსენიეთ, ხალხს დრდი პატივის

ცემა აქვს ამ შენობებისა, მიდის ზოგიერთ დღესასწაულებ-
ში და მიაქვთ სამღვთოდ მამალი ან წმინდა სანთელი
ზოგიერთ ძველ ეკლესიების ნანგრევებზედ. სომეხ-კათო-
ლიკებს აუშენებიათ ახალი ეკლესიები, რომელშიაც მუდამ
წირვა-ლოცვას იხდიან.

პეტრე უმიკაშვილი.

ლივანა და კლარჯეთი

ქართველი ხალხი ჭოროხის მთელ ხეობაზედა სცხოვრობს გაღმა-გამოღმა. ჭოროხი იწყებს მდინარებას დასავლის მხარეს, ბაიბურის ზემოდ და მომდინარებს ლაზისტანის და სომხეთის მთებს შუა, სამხრეთ-ჩრდილოეთისაკენ, და მემრე შავშეთისა ანუ კარბხალის მთებთან მიუხვევს, ჩრდილოთ მიმდინარებს და ბათუმთან ჩაერთვის ზღვასა.

ჭოროხი მომდინარებს ორას ორმოც-და-ათის ვერსის სიგრძეზე და ამ გვარად ალაზანზე და რიონზე (200 ვერ.) უფრო გრძელია და სივანე იგივე აქვს. სივანე ამ კუთხეს თითქმის იგივე აქვს, რაც კახეთსა და ქიზიყს. მსუბუქად თვალის გადავლება გვიჩვენებს სივრცეს ლივანისას და კლარჯეთისას.

ლივანა ანუ ძველი ლივანი სდევს ქობულეთს, აჭარას და შავშეთის დასავლეთს და მიდის ჭანეთის მთამდე ჭოროხის ხეობაზე, ართვინს ზემოდ; ართვინიდან ზემოდ ჭოროხის სათავემდინ სდევს ძველი კლარჯეთი. ლივანას სამხრეთ ოლთისის გარშემო სდევს მაზრა ტაოს-კარი (თავისკარი, თავსკერ) და კოლა. მაგრამ ჩვენ აქ მხოლოდ ლივანას და კლარჯეთს მოვიხსენებთ.

სამწუხაროდ ჩვენდა კლარჯეთზე ფრიად მცირე ცნობა გვაქვს და მომეტებულად საცნობი უფრო ლივანის ამბავი ვიცით. ერთ ხმათ მოგვითხრობენ ჩვენის დროს მოგზაურნი და ძველი მწერალი ვახუშტი, რომ ეს ადგილები ძალიან მთიანი და ხეობიანი ადგილია, რადგან ორსავე მხარეს ჭოროხს მდებარებენ ფრიად მაღალი ჭანე-

თის, კარჩხალის სომხეთის მთები. ამათაგან გამომდინარეობენ წვრილი მთის წყლები, რომელთა ნაპირები შემოსილია მშვენიერის მცენარითა, თუმცა შიგა და შიგ ქვალორლიანი და შიშველი კლდეებიც მოიპოვება. სადაც კი ერთი მუჭა მიწა შელორლილა, საკვირველი მცენარეობა ჩანს და ზედ ამოსულა ვაზი, ბროწეული, ნუში, ლეღვი და ზეთის ხილი. თიბათვეში ხორბალი და ქერი მოჭრილია და სიმინდსა სთესენ. ამ გვარად ორი მოსავალი მოდის.

მცხოვრებთა მოჰყავს საკმაოდ ბევრი პური და სიმინდი; ინგლისის ვაჭრები ყიდულობენ და ქოროხზე სანდლებით ბათუმს ჩააქვთ. ამას გარდა ვაჭრობენ ხილითა. პირუტყვს ინახავენ (ხენსა, ჯორს და ცხვარს. ვახუშტი მოიხსენებს, რომ ლივანაში ყველს ისეთს აკეთებენ, რომ არც წახდების და არც დაობდებისო; თითო წონით ათიდან ოც ლიტრამდე იქნებაო, და თუ მოხარშე, ძალიან კარგიაო.—ხელოსნობა საკმაოდ კარგა გავრცელებულია. არის იმისთანა სოფლები, მაგალითად ბორჩხა, რომ არც ხვნენ და არც სთესენ; პურს ყიდულობენ, და სარჩინად იციან სანდლების (კაიუკების) კეთება; ამას გარდა სახერხი ქარხნები აქვთ, წისქვილები, აგურისა, კრამიტის და კირის, ჭურჭლის და ჭურების ქარხნები. აგრეთვე ძველადგან ხუროობა და ხის სახლის შენება კარგათ იციან. სანდლები და ნავეები მისატან-მოსატანად ისე მრავალია, რომ ბევრგან ცხენი და სახედარი არა ჰყავთ და არც კი უნდებათ.

ამ უკანასკნელ წლებამდე სავაჭრო გზა სრულებით არ იპოვებოდა და ამიტომ საქონელი მარტო ქოროხით ჩაჰქონდათ 50 ვერსის დაყოლებაზე, ართვინიდან ბათუმს, სანდლებითა. ამ სამი-ოთხი წლის წინად ბათუმიდან ყარსამდე მოსსეს გზის კეთება დაიწყო. ეს გზა, რასაკვირველია, დიდად გააცოცხლებს ვაჭრობასა, მისელა-მოსელა-

სა და ამ გვარად ხალხს მიყრუებულის ცხოვრებიდან გამოიყვანს.

ჭოროხის გაღმა-გამოღმა მხარეს ძალიან მჭიდროდ დასახლებულია ქართველი ხალხი. სოფლებში მცხოვრებელი ძალიან მშვენიერის შეხედულობისა, ფხიზელის გონებისანი არიან. ხალხი წმინდად, მშვენიერათ და ტკბილად ლაპარაკობს ქართულათა. ძველადგან ეს ადგილი საქართველოს შუა გულის ახლოს იყო და ძველი ღირსება ქართველობისა დღევანდლამდე არ დაუკარგავს. ქართველები სარწმუნოებით მაჰმადიანი, არიან, ახსოვთ კი, რომ ადრე ქრისტიანები ყოფილან და საქართველოსთან შეერთებულნი. ქალაქებში ართვინს, ისპისს სომეხნი არიან, რომელნიც ნახევრობით ქართულს და სომხურს ურევენ. სომეხნი ქრისტიანები არიან (სომეხ-კათოლიკე სარწმუნოებისა). პარხალის (ანუ პარახლის) ხეობაში დარჩენილა ხუთიოდე კომლი ქართველი, რომელნიც ცხადად ქრისტიანობენ (მართმადიდებლის სარწმუნოებაზე), ჰყავთ საკუთარი მღვდელი, ახალციხეში ხელ-დასხმული გვარათ ღებრაძე; აქავ საიდუმლოთ თითქმის მთელი ქართველობა ქრისტიანობსო. ეს უკანასკნელი გარემოება შესანიშნავია. მართალია ამ უამად ოსმალოს სახელმწიფოში ქრისტიანობას არ სდევნიან რჯულის გამო და, როგორც ამბობენ, თვით სტამბოლში ოსმალებთაგანიც არიან გადასულნი ქრისტიანობაზე (პროტესტანტის სარწმუნოებაზე), ეკლესიაცა აქვთ და წირვა-ლოცვა ოსმალურ ენაზე; ამასთანავე მართალია, რომ ოსმალოში ყველას და ამათში თათარსაც გაქრისტიანება შეუძლია, ნება აქვს და ყველა ქრისტიანს საქრისტიანო სწავლის მოფენის უფლება აქვს. თუმცა ეს ყოველი ასეა, მაგრამ მაგარი ეს არის, რომ თვით გარეშემო ხალხი რა კი მაჰმადიანია, იმათში მცხოვრებელს ხალხისა ერიდება. ამიტომ პარხალის ქრისტიანობა შესანიშნავია; ამას გარდა შესა-

ნიშნავია იმით, რომ წინათ აქ ქრისტიანობა დიდს დევნულებაში ყოფილა. ამავე პარხალისა ხეობაში ქართველი ენის კილო განსაკუთრებულია. აქ ჩვენკენ ისე ჩქარის გამოთქმით და სიტყვის ბოლოში დიფტონგის დაცემით (როგორც ფრანციულში) არსად არა ლაპარაკობენ თურმე. პარხალის გზა მდებარებს ქობაქილამ ჭანეთის მთით.

რაც წარსულ ისტორიულ ცხოვრებას შეეხება აქაც არ დავიწყებიათ ქართველობა. ართვინში სცხოვრობენ ახალციხის ათაბეგების ჩამომავალნი ბეგები: ესენი ამბობენ, რომ ნამდვილი ჩამომავალნი **ესენი** არიან და არა შავშეთის ბეგები, ოქრობალეთს. მცხოვრებელნი. ამ ბეგებს ახსოვთ წინაპართა თავ-გადასავალი, რაც ამ ას ორმოც წელს შეეხება. ამ ათაბეგების გვარის ჩამომავალთაგან ამ ჟამად ართვინში ათიოდე კომლი სცხოვრებს. მაგრამ ამ ბეგებს არავითარი მნიშვნელობა და გავლენა აღარა აქვთ; უბრალო აღებსა ჰგვანან. ეს მნიშვნელობა დაჰკარგეს მას აქეთ, რაც ახმედ-ფაშამ ხიმშიაშიღმა ლივანაზე გამოილაშქრა და ალიბეგ ათაბეგის გვარისას სახლი დაუწვა. მას შემდეგ ლივანაშიაც ხიმშიაშიღლებს პირველი ხმა აქეთ.

ლივანას, სხვათა შორის, ორი შესანიშნავი ძველი ეკკლესია არის: ერთი სოფელ პარხალს და მეორე ოპიზას ნათლის მცემლისა.— ოპიზის ეკლესიასთან მრავალი შენობებია, რომელიც გვიმტკიცებს, რომ აქ დიდი მონასტერი უნდა ყოფილიყო, თითო მონასტრის სადგომის შენობის სიგრძე 38 ნაბიჯია და სიგანე 33. ეს შენობები სულკამარებიტა და სვეტებით არის დაყოფილები. თვითონ ეკლესიის სიგრძე 150 ნაბიჯია და სიგანე 80. ამ ჟამად სოფ. ოპიზას თორმეტიოდ მოსახლება სცხოვრებს.— პარხალის ეკკლესია ამ ჟამად მეჩითათ არის და ამის გამო არ დანგრეულა. ეს ეკკლესია ნათლის ქვით არის

აგებული და იმისთანა ძველის შენობის ხასიათი აქვს, რომლის მსგავსი ძალიან ცოტადა დარჩა საქართველოში; ამ გვარის შენობისა (სიონურისა უგუმბათო), არის ქალაქს ანჩისხატის ეკლესია, ქართლს ურბნისისა, თერგის ხევში სიონისა (სივანისა) და იქვე ხევში სიონის ხეობაზე სოფელ ახალციხესთან ღვთის მშობლისა. პარხალის ეკლესია მშვენიერის ხელოვნებიჲ არის აგებული: სულ სვეტები, კამარები და ჩაჭრილი თახჩებია. შეხედულობა ისეთი აქვს, რომ მცხეთის სვეტიცხოვლის ეკლესიაზე დიდს შთაბეჭდილებას ახდენს. სამწირველოში დარჩენილა მხატვრობა მაცხოვრისა და მოციქულთა. იატაკი კირით არის გაღესილი. ამ ეკლესიებს გარდა სხვაც ბევრი ეკლესიები, ხიდებები და ციხეებია და ხალხისაგან მეტად პატივცემულია.

დიდი ქალაქი ჭოროხის ხეობაზე, საკუთრად ლივანაში, ართვინია. აქ 20,000 სულამდე მცხოვრებელია; ამათში 100 სახლი სომეხ-გრიგორიანებისა, 600 სომეხ-კათოლიკებისა და დანარჩენი 1.300 სახლი მაჰმადიანებისა.

ამის დაგვარად ხუთი მეჩითია, ოთხი კათოლიკეთ ეკლესია, 1 სომეხ-გრიგორიანებისა. დუქანი 250, ყავახანა 8, მეჩითებთან და ეკლესიებთან შკოლებია, ართვინი ქალაქ შუშასა გავსო, ამბობს ავტორი თხზულებისა „სამი თვე ოსმალოს საქართველოში“. სავაჭრო საქონელი მოდის ბათუმზე მარსელიდამ, ლონდონიდან და სტამბოლიდამ. ართვინში მოიპოვება ძველი ხელთ-ნაწერი ქართული წიგნები სხვათა შორის ეკლესიებში. ართვინს სავაჭროთ ჭვენის მხრიდამ უმეტესად ახალციხელები დაიარებიან.

ივერია № 21 1877 წ.

პეტრე იმიკაშვილი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

აკადემიკოსი ნიკო მაროი სამაჰმადიანო—საქართველოზე (გრიგ. ხანმთ. ცხოვრ.)—5 გვ.	
აჭარა, ქობულეთი, კინტრიში (ივერია 1879 № 2)—8 „	
ოსმალის საქართველო—ილია ჭავჭავაძე	15 „
აჭარა—პეტრე უმიკაშვილი	26 „
შავშეთი—იმისივე	34 „
ლივანა და კლარჯეთი—იმისივე	42 „

947.922

6 219

— БУКНИСТИЧЕСКИЙ —
Магазин № 22
САЖЦИГНИ
Индекс № 4141/259
Цена 3-

22 1

ფასი 20 ჰავეიკი.